

Адыгэ тхакIуэхэм я журнал
1958 гъэ лъандэрэ кыдыдкI

2011
гъэ

4

июль—
август

Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм ХъыбарегъащIэ IэнатIэхэмкIэ,
жылагъуэ зэгухъэныгъэхэм ядэлэжьэнымрэ щIалэгъуалэм я Iуэ-
хухэмкIэ и министерствэмрэ КъБР-м и ТхакIуэхэм я союзымрэ
кыдагъэкI

Редактор нэхъыщхъэм
и кълэнхэр зыгъэзащIэр

Елгъэр Кашифщ

Редколлегием хэтхэр:

Къагъырмэс Борис, Къэжэр Хъэмид, Къэрмокъуэ Хъэмид,
КхъуэIуфэ Хъэчим, Тхъэгъэзит Зубер, ХъэкIуащэ Андрей

Налшык
2011

Туащхьэмахуэ (Эльбрус)

На кабардинском языке

Учредители: Министерство по информационным коммуникациям, работе с общественными объединениями и делам молодежи Кабардино-Балкарской Республики (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 57), Общественная организация Союз писателей Кабардино-Балкарской Республики (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 офис 501)

**И. о. главного редактора
Кашиф Эльгаров**

Редакционная коллегия:
Борис Кагермазов, Хамид Кажаров, Хамид Кармоков, Хачим Кауфов, Зубер Тхагазитов, Андрей Хакуашев

Корректор – **Марина Жекамухова**

Компьютерный набор и верстка – **Зарета Князева**

Подписано к печати 00.00.11.
Формат 70×108^{1/16}. Бумага газетная. Печать офсетная.
Усл. п. л. 14,2. Уч-изд. л. 11,50. Тираж 2060 экз. Заказ № 133. Цена в розницу – договорная.

Индекс издания: 73926
Регистрационный № Н-0036
Адрес редакции:
КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано на ООО «Тетраграф» КБР,
г. Нальчик, пр. Ленина, 33

Обложка художника
Заурбека Бгажнокова

КЪЫДЭКЫГЪУЭМ ИТХЭР:

КЪЭРМОКЪУЭ Мухьэмэд ДЖЭДУ ПСЫФ

Повестым щыщ пычыгъуэхэр

Тхьэмахуэ зэхуаку гъуэгу тетауэ Сыбыр къалэ мыщыхум мафIэгум къыщикIа хьыджэбз IэпцIупцI цIыкIур хьэ щтам хуэдэу зиплгы-хьу станцым тетщ, зэрыхамэр цIыху зэхэзекIуэ псоми къащIа къыфIэщIу къэлэнкунарэ и шумэданышхуэм гукIэ епсальгъу. Мы гъуэгуанэм къыщытехьэнум куэдрэ зэгупсыса икIи тыншу зыпэлгъэщыну и гугъа лгъэпощхьэпохэм щыщ зыт мыри, афIэкIа щыплгъэмыкIыным зыми уемыдаIуэ емынэм укърихужьа жиIэу Чэсэм зыхуэ-шхыдэжри, езыр къызэрыкIа мафIэгум итIысхьа цIыху къомым билет къыщашхуа кассэм Iуэхуншэ хъуауэ ис цIыхубз угъурлыфэм нэкиIуэпакIуэу бгъэдыхьащ:

– СыгъуэгурыкIуэщи, зыгуэрхэмкIэ сыноупцI хъуну?

– Сыт щIэмыхъунур? КъызэупцI сьткIэ ухуейми. УщыгъуэгурыкIуэ-кIэ удихьэщIэщ, къыщIыхьэ, шей пщтыр уедгъэфэнщ.

– Тхьэразэ къыпхухъу, – жиIэри, Чэсэм гуфIэу щIыхьащ пэш зэв цIыкIум. Iуэхур зытетри зэуэ яжриIащ: – Сэ Кавказым сыкъыкIащ, мыбы щыIэ тутнакгъэщ гуэрым ськIуэу аращ.

– О-о! Кавказ. Нэгъабэ сыщыIащ фи щIыпIэ дахащэм. Пятигорск зыщызгъэлсэхуащ, фи псы хушхъуэхэми сыхыхьащ, сефащ.

– Сэ Псыхуабэ и гъунэгъу Налшык сыщыщщ.

– Нальчики нэгъузугъыкIуэ дашащ, Гуэл ЩхъуантIэхэр фи деж-къэ?

– АтIэ.

– А гуэл тхьэIухудым и Iуфэм дыIусу зы шашлык тшхати, и мэр си Iум ит къысфIоуцI иджыри. «Мыр сыту IэфIыщэ!» – жысIэу щызгъэщIагъуэм, пащIэшхуэ тегу щIалэ пIащэ гуэрим шашлык дзаситI къыхьри си пащхьэм кърыльхьащ. Къызжъэдикуэнут, арщхьэкIэ, зым фIэкIа схуэшхакъым. Ныжэбэ къанэ, шашлыккIэ урыкъуауэ пщэдей утшэжынщ жиIэурэ, ерагъкIэ сакъыIэщIэкIыжащ. Мис, ди шейри къэкъуэлгъащ...

Чэсэм фIэфI дьдэу шейм ефэурэ, цIыхубз хьарзынэм и деж къыщи-щIащ иджыри махуэ ныкъуэ гъуэгу зэпичын зэрыхуейри, тутнакгъэщым я нэхьыщхьэр къыщигъуэтынури. ЗыгуэркIэ укъысхуей хъужыкъуэмэ, жиIэу итхыу кърита тхылгъымпIэ тхьэмпэм щыгуфIыкIыу, Чэсэм къы-щIэкIыжри и гъуэгуанэм пищэжащ икIи зыхуей псори гугъуехьышхуэ хэмылгъуэ къыгъуэтащ.

Чэсэм къежьэан и пэкIэ зыкъом зэщIигъэхьэят. Ар хуэзат Налшык щыIэ тутнакгъэщым и унафэщIым икIи, ехьэкI имыIэу, и Iуэхур зытетыр щыжриIэм, гуцIэгъу къыхуищIри, лгъэкIымыкIэ къыдэлэпыкъуащ. Мы къыздэкIуа тутнакгъэщым и унафэщIыр и щхьэкIэ имыщIыхуми, IуэхукIэ зэхуэтхэн хуей хъуауэ зэрыщIэрти, хьыджэбзым зыкъыщIигъэкъуэну, гуцIэгъу къыхуищIыну къельгъуу къыхуитха письмор Чэсэм иIыгът. Арат и гугъапIэри. ИтIанэ, Сыбырым щыпсэхуэр цIыхуфIщ къызэрыжриIари

(ПэщIэдзэр етIуанэ къыдэкIыгъуэм итщ).

и фІэщ хуэат. Ауэ псом ящхьэр иджыт. Ар нэхьыщхьэм и бжэм деж щыст, щІэсыр кыщІэкІыжмэ щІагъэхъэну кыжралуэ. ЩІэсри езы нэхьыщхьэм ипхьурт. КъызыхэкІари имыщІэу, ари Чэсэм и псэм фІэфІ хуэат.

– Нэхьыщхьэм ущІыхуейр и пхьум зэхих хьунумэ, ар зэрыщІэсу ущІэзгъэхъэнщ. Армыхьумэ, а зэдэзэпхьур махуэ псом зэдэуэршэрыфынущ.

– НэхьыфІыххэщ, – жиІэри Чэсэм кыпыгуфІыкІащ.

АфІэкІ хэмылгу секретарыр щІыхьэри, Кавказым кыкІа цІыхубз кызыэрежхьэр жриІащ.

– АтІэ, иджыри кьэс щхьэ щыбгъэс? – жиІэри езы унафэщІыр кыщІэкІащ.

– Кавказым укыкІар пэж? – кьеупщІащ ар мафІэм хуэдэу кызыэщІэнауэ щыт Чэсэм.

– Пэжщ. Налшык сыкыкІащ.

– УкызыэлъэІуну укьэкІуауэ ара?

– Аращ. Лъэлу ин сиІэщ.

– АтІэ, сэ нобэ гукыдэжыфІ сиІэу укьрихьэллаци, уи лъэІур пхуэсщІэнущ, ар ди совет хабзэм зыгуэркІэ кьезэгыххэу щытмэ. Си деж щІэсри си гукыдэжыр кысхуэзыІэта си пхьурщ, накІуэ, ныщІыхьэ.

Лы пІащэ хэкІуэтам ипхьуу хумыгъэфэщэну, кабинетым щІэт диваным хьыджэбз ныбжыщІэ щхьэцыгъуэ дахэ цІыкІу ист.

– Нэхь гьунэгъуу дызэрыщІыхунщ иджы. Мы си пхьумрэ сэрэ нобэр кыыздэсым зетхьар зы унэцІэщ – Дворецкэщ. Дахэщ икІи бжыфІэщ. АтІэ, ар сфІихьуэжыну яужь итщ мы сипхьу згъафІэр. И цІэр Татьянащ. Абы и Іуэхум иджыпсту дыхэтынкьым. Ар езым и Іуэхужщ. Дворецкий Андрей Данилович хьужыр сэращ, – жиІэу тутнакьэщым и нэхьыщхьэр хьыджэбз хьэщІэм кыщепльым:

– Сэ Чэсэм кьудейкІэ фыкыызэджэ хьунущ, – жиІэри, кыыздихьа письмор кызыхуихьам иритащ.

Андрей Данилович письмом кьеджэри:

– Мыр кьэзытхри зыщІэлъэІур а уи лъэлу дыдэрщ, Касем. Уи фІэщ щІы сэбэп сыхьун папщІэ слъэкІ кызыэрызмыгъэнэнур, зыгуэрхэри зэрыслъэкІынур. Псори дяпэкІэщ. ЯгъэтІыса уи щІалэр зэ кьэгъэс. Тхьэмэдокьуэ Хьэсет Темыркъан и кьуэ. Аракьэ?

– Аращ, Андрей Данилович, тэмэм дыдэщ, – жиІащ Чэсэм.

– АтІэ, иджы уи Іуэхум яужь дихьэнщ. Дэ цІыхубз щаІыгъ тутнакьэщ диІэщ. Абы яІэщ уздэщыІэ хьуни, ауэ цІыхур кьожэнщ, кьоупщІурэ уи щхьэр ягъэузынщ, уэ гьуэгуанэ кІыхь кызыэпыпчаци, зыбгъэпсэхун хуейщ. Мы Іэгъуэблагъэхэм хьэщІэщ тэмэм щыІэкьым. Фэтэр пуди кыпхуэгъуэтынущ, ауэ ари сфІэфІыщэкьым. Псом нэхьрэ нэхьыфІ щыІэт, занщІэу сигу кьэкІари арат, уадыгэу щыжыпІэм, ауэ гьунэгъу дыдэкьым, уи Іуэхур зэрехьулІэнури сщІэркьым. Ар мы Сыбырым куэд лъандэрэ щопсэу, цІыхуфІщ, псоми фІыуэ ялъагъу, удз хуцхьуэкІэ хуабжьу Іэзэщ. И щхьэгъусэр ямылейуэ цІыху цІэрыІуэу щытащ, си лэжьэгъуу, си ныбжьэгъуу, шыгъупІастэ зэдэтшхьыу дыкьекІуэкІащ. Езыри фызыжь губзыгъэщ.

Андрей Данилович зи гугъу ищІ цІыхубзыр Чэсэм зыхуей дыдэм хуэдэу кыщІэкІынкІэ хьуну кыфІэщІауэ, абы деж кІуэну тепыІэжыртэкьым.

– АтІэ, таучэл пщІымэ, абы деж усшэнщ зэкІи, адэкІэ зэрыхьу депльынщ. Сэ дызэрыкІуэн машинэ кызызэгъэпэщынщ, фэ апщІондэху

фыуэршэр, хьыджэбзхэм кьапсэлъын сыт щыгъуи яІэщ, – жиІэри, Андрей Данилович щІэкІащ.

– Сыту цІыхуфІ а уи адэр, Татьяна, – япэу Чэсэм кьэпсэлъащ.

– Псом хуэмыдэу нобэ и гурыфІ кьикІауэ укърихэлІащ. Іэджэ лъандэрэ зышэплгэ генералыр кьызэрыфІащ унафэм Іэ традзауэ хьыбар кьыІэ-рыхьащ. ИлъэситІ-щы мэхьу а Іуэхур кьызэраІэтрэ, ауэ, цІэр пфІэтщмэ, утфІыІукІыжынууц жари ягъэгувэ. Ешащ, сэ сыкъамылъху лъандэрэ Іутщ мы ІэнатІэ псэзэпылъхьэпІэм.

– АтІэ, генералыпхьу ухьунуц, сынохъуэхьу, Татьяна.

– ЩІалэ сиІэти, кьелъэІуурэ ешащ, сритын идэркъым, умыпІащІэ, ущІалэІуэщ, – жи.

– Уеджэ хьунщ хьэмэ кьэбуха?

– Университетыр мы гьэм кьызоух.

– Сыт хуэдэ ІэщІагъэ?

– Медик.

– Сэри сымедикщ. Дахэ-дахэу иджыри срилэжьакъым. ФІыуэ слъагъу щІалэр лажэ имыІэу ягъэтІысати, схухьфІэмыдзэу сыкъыдежьащ. Мыбы икІуадэмэ, жызоІэри согузавэ.

– ИкІуэдэнкъым. Сэри папэ сыкъыкІэрыкІынкъым...

Андрей Данилович псынщІэ дыдэу кьыгъээжри, хьыджэбзхэр щІыгъуу ежьащ. Гьуэгур хьарзынэти, ахэр щІэх дыдэу нэсащ унэ куэд зыдэмыт, ауэ къабзэлъабзэу псэу поселкэм. ЗэкІуэлІар пхьэбгъу зэтеупщІэкІэ лъагэу кьэхухьауэ куэбжэшхуэ зыхэль щІапІэм дэт унэ хьарзынэт.

Машинэ макъым кьыпежьа цІыхубз мыщІалэжыр, фызыжьи фІэпщ мыхьуну, зэкІэлъыкІуэт, нэшхьыфІэт.

– Хьыджэбз хьэщІэ кьыпхуэсшащ, Дахэнур, ауэ хьэщІэ кьызэрыгуэкІ мыхьуу, уи лъэкъэгъуу. И цІэр Касемщ. Плъагъуркьэ, Кавказ цІыхуц, къамылыфэщ. Мыдрей сырыхур сипхьуц.

Дахэнур и зекІуэкІэри и зыІыгъыкІэри щыхьэт техьуэрт ар зэры-цІыхубз щыпкъэм.

– КьакІуэт, си тІасэ, мыдэ кьызэкІуалІи ІэплІэ кьысхуэщІыт, – жиІэу Дахэнур Чэсэм зыбгъэдишауэ и ІэплІэм ирекъузэ. – Уадыгэр пэж, си псэ тІэкІу? Кьэбэрдейм укьикІа?

– АтІэ, нанэ, Налшык сыкъыкІащ.

– СымылІэ щІыкІэ адыгэ сэзыгъэлыагъужа Алыхь лъапІэм кьурмэн сыхухьу.

– Дахэнур! Фэ фызэпсэлъэну зэман фиІэнууц. Ди хьэщІэр кьыпхузогъанэри сожьэж, сэ нобэ-пщэдей сыкъыфлъыгъуэзэнщ. Укьысхуей хьумэ, ди унэ псалъи яжеІэ.

Унэм и теплъэри хьарзынэт, и кІуэцІри хьэпшып хэплъыхьакІэ узэдат. Пэш зыплІытху хьурт. Дахэнур и жеипІэм кьыпыт пэшыпхуэм и лъэгум иубгъуа фэ къуэлэн зэщІэцІууэм хуэдэ Чэсэм щилъэгъуар кинохэрат. Моуэ иджыпсту зыкьыІэтыжыну унэ лъэгум игъуэльхьа фІэкІа умыщІэну кьаплъэн абрагъуэм и фэт ар. И лъакъуипІэри укъуэдиат, и щхьэри пытт, и нитІыр кьылыдыкІыу.

Дахэнур и щхьэ закъуэ-и лъакъуитІу щыпсэу мы унэшхуэр гурыхьу зэлыгъухат, зы щІыпІи щымылъыпхьэ щыплъагъуртэкъым. ИмышцІэххэу кьыхуэкІуа хьэщІэм пэпльам, зыхуигъэхьэзырам хуэдэт Дахэнур.

– АтІэ, си дахэ цІыкІу, цІыхум ябгынэж мы Сыбыр емынэм сытым укьыхьа? – Дахэнур, и упщІэм иужькІэ, зэтесабырэжри зы тэлай дэкІа иужь кьыщІыгъуащ. – Хьэуэ, си тІасэ, иджыпсту жэуап къомыт си уп-

щІэм. Уэ гьуэгуанэ хьэлъэ кьызэпыпчаш, зыбгъэпсэхунщ, дышхэнщ, си хьэмэм цІыкІур кьыпхуэзгъэплъынщи, абы укыигъэщІэрэщІэжмэ, итІанэ уи хьыбархэри кьызжепІэнщ, си хьыбархэри ныбжесІэнщ.

– ЖыпІэ псори гурыхьщ, Дахэнур, атІэ сэри сызэдэгъэІэпыкьу.

– ИджыпстукІэ сэ уэзгъэщІэн щыІэкьым, Чэсэм. Шхын хьэзыр щыІэ-щи згъэхуэбэжынщ, хьэмэмыр гъэплъыным хуейр зы сенычпылэщ.

– Уэ зэ сыгъэлыагъуи тІысыж, сэ псори сщІэнщ. ИтІанэ, сэри гьуэмылэ гуэрхэр сІыгыт, Налшык кысхауэ.

– Алыхь, зэмыкІуэкІамэ, Къэбэрдэим щашІа ерыскъыр нэхьыфІ-тэм.

– Хьэуэ, куэдрэ зэмыкІуэкІын ерыскъыщ сэ сІыгыр. Схузэмыгъэ-захуэр нэгъуэщІщ: уи цІэмкІэ сыноджэнущи, усфІэнэхьыжщ, «Нанэ» жысІэнущи, ари уэзгъэкІуркьым. Уи цІэ Дахэнурыр дахэ дьдэщ икІи сфІэфІщ.

– АтІэ, мис а уфІэфІымкІэ кьызэдэжэ, тІасэ. Ар уэ дахэ дьдэу кьыбжьэ-докІ. Урысхэм дахэ-дахэу кьахуэпсэлъыркьыми, сагъыз ягъэныщкІум хуэдэщ.

Чэсэм хьэмэм цІыкІум зыщегъэтІатІэ, тІэкІуи зыщегъэпсэхужри, мащІэуи зыкылауэ, и бостей нэхь дахэри зыщитІэгъауэ, Дахэнур щыІэ-уэлъауэ пщэфІапІэ пэшым щІохьэ. Ар кьыпхуэмыщІыхужыным хуэдэу кьызэщІэлыдати, Дахэнур нэ кьытригъэхуэным хуэдэт. Фызыжьым Чэсэм псалъэ дахэ куэд кьыжриІэри, тІури пщыхьэщхьэшхэм етІысылІащ.

– АтІэ, Чэсэм дахэ, узыпэллэ щІалэр дапщэщ кьэсыну угугъэрэ? – щІэупщІащ Дахэнур, шхыным хэлэбэурэ.

– Си ужь иту кьрашэжьэн хуеящ, Тхьэм ещІэ щІэгувэр.

– Уи щхьэгъусэ, уи дэльху? Уи сыт узыпэллэ щІалэр? – Чэсэм нэхь зыгъэгузавэ упщІэри игъэгувакьым нанэм.

– Тхьэ, Дахэнур, сыпщоукІытэм си Іуэхур зытетыр пхуэсІуэтэну, ауэ Іэмал зимыІэщи, бжесІэнщ, емыкІу сыкьыумыщІ.

Дахэнур тІэкІуи кьэщтауэ икІи кьэгузэвауэ зиущэхуащи, игукІэ зэ-регъэзахуэ: «Тхьэ, сэ сыщыгугъэм щымыІэ мы хьыджэбз зыкызыыхым и Іуэхур».

– Дунейр инщ, си тІасэ, Іэджи кьыщохьу. КьызжумыІэххэми, емыкІу лъэпкыи усщІынкьым.

– Хьэуэ, бжесІэнщ.

– УзэрегуакІуэщ.

– Тхьэ, Дахэнур, сызэжьэр сызыпылэ, фІыуэ слъагъу щІалэм.

– Ана-а, телъыджи а кьызжепІэр. Узыпылэ щІалэ щхьэкІэ дауэ Сыбыр укьызэрыкІуар. Нэчыхь фиІэ?

– Тхьэ, нэчыхыи димыІэ.

– АтІэ, нэчыхыншэу фызэдэпсэуа? – Нанэри нэхь зыгъэгузавэ дьдэ упщІэм и жэуап хуейт.

– Тхьэ, Дахэнур, дьзэдэпсэун дэнэ кьэна, ди Іупэ зэльэмыІэса.

– Нэхь телъыджэжи а жыпІэр, си псэ тІэкІу. Ар пэж?

– Мы ерыскъы зэдэтшамкІэ тхьэ пхуэсІуэфынущ. Ухуеймэ, сэ диныр си фІэщ мэхьу, КьурІэни седжащ, уи унэми КьурІэн щІэлъу слъэгъуащи, абыкІэ тхьэ пхуэсІуэнщ.

– АІэ, тІасэ, дауэ тхьэ уэзгъэІуэн, ар гуэныхь зыпылэщ. Си фІэщ хьуащ жыпІэр.

Чэсэм кьыжриІэхэм Нанэм и хьыджэбзыгъуэ-щІалэгъуэр игу кьыгъэкІыжри кьызэщІэплъащ...

– Догуэ, атІэ, фІуэ физэрылыагы нэхрэ нэхыбэкІэ уи Іуэху зыхэмыль щІалэм цхьэкІэ мыбы укьэкІуащ, жоІэ.

– Тхьэ, арам зэрыщытыр.

– Урыс декабристхэм я Іуэхур пщІэ хьунщ. Абыхэм я физхэр СыбырщыІэ ялІхэм кьакІэлъыкІуащ жари нобэм кьэс яхуэхуркьым. Уэ дауэ? Сыт лыагынуыгьэ уэ укьезыхужбар?

– Мыбы кьашэну сызыпэплъэ Хьэсетым пцІы кьытральхьэщ жэм кьидыгыуауи, ильэситхукІэ ягьэтІысащ. Сэ сыкьезыхужбар цІыхур и цхьэ хуимытыжу делэ зыщІ лыагынуыгьэм хуэдэу кьыщІэкІынщ.

– Алыхь, уи насыпым, Чэсэм, абы щыгыуэ. Сэ фІы дыдэу уи Іуэхур кьызгуроІуэ. Дауэ, тІасэ, зэрыхьуар?

– Зэрыхьуари бжесІэнщ, тхьэ, зэрыщыта дыдэм хуэдэу, – жиІэу кьыргьажьэри, Чэсэм и «Джэду псыф» хьыбарым Дахэнур щІигьэдэІуащ...

– Фызэрышэн мыгыуэуи фыхунэсакьым, си тхьэмыщкІитІ.

– Мы бжыхьэ дызыхуэкІуэм жытІэри пІалъэ зэттауэ кьыттекьутэжащ. Сэ ар зэрыхьфІэздзэн дунейм теткьым. ЯгьэтІыса нэужь, «фІуэ услыагыркьым, скІэрыкІ...» жиІэу сыкьыгьэпцІэну хэтати, ари, хуэздакьым.

– А си псэр зышхын цІыкІу, а си дыщэ цІыкІу, сыту хьыбарыфІ кьыпкьуэкІа, сыту Іейуэ сыбгыэгуфІа... – жиІэурэ Дахэнур и хьыджэбз хьэщІэм зришэкІырт. – Алыхьталэ лыапІэм насыпу укьысхуихьащ уэ цІыкІур сэ. Тобэ, тобэ, тобэ... Мы сэ сызрихьэлІа насыпыр! Догуэ, Чэсэм, а жэмыр кьимыдыгыуауэ пцІыуэ кьытральхьэщ жыхуэпІэр пэж? Апхуэдэу щытмэ, мыбы суд щІэрыщІэ щедгьэщІэжу едгьэкьутэжыфынуу. Сэ фызыжь плыагьум мы щІыпІэм пщІэшхуэ щызиІэщ. Фи деж хейр мысэ щыщащІыфкІэ, сэ лажьэ зимыІэр хей щІысхуемыгьэщІыжыфынур сыт?! Алыхь, ар сэ фызыжьым нэхь лыфІ хэмыхьэу зэфІэзгьэкІыным. Ауэ кьызжеІэт, уэ сыт хуэдэ хьисэп уиІэу мы Сыбырыжьым укьэкІуа, фІуэ плыагыу щІалэр кьэмыс щІыкІэ?

– Тхьэ, Дахэнур, абы и жэуапыр сэ езы дыдэм сымыщІэж. Сэ срымгыусэмэ, ар мы тутнакьэщым икІуэдэну кьысфІэщІу си псэм сызэрехуэ. Япэ мазэ зытІущым ирамыукІыхьу зэ яхэзагьэмэ, зыгуэр хьунщ. И шхальэр мэузри я ерыскьыр емызэгьыу абы кьыщызэлыхьэмэ жызоІэри согузавэ. Иджы мис, Алыхьым и фІыщІэкІэ фэ цІыху хьарзынэхэр фыщысцІыхуакІэ, зыгуэр хьунщ жызоІэ. Сэ анэшхуэ сиІэщ Японэ и цІэу. Абы игьащІэм кьызжеІэ Алыхьым елгьэІу, Алыхьым щыгугь, абы фІыгыуэ куэд иІэщ, жери. Си фІэщ мэхьу. Алыхьыр си гугьапІэу сыкьэжьащ.

– А уи анэшхуэра хьунщ а диным ухуэзуэщІар?

– Аращ. СыщыцІыкІум КьурІэн сезыгьэджари аращ.

– А псори хьарзынэт, Чэсэм, ауэ а уи щІалэм тутнакьыныр иухыху мыбы ущыІэфыну укьыгьэугьэрэ?

– Алыхьым кьысхуиухар слыагьунщ, ауэ сэ сыпсэууэ ар мыбы кьысхуэгьэнэнукуьым и закьуэу.

– Алыхьым плыыгьэкІ. А уи гупсысэм езым кьару кьыпхилхьэнуу. Зэи умыгужьей. ГьащІэр аращ зэрыщытыр. Дэгьэзеигьуэ зиІэм егьэзыхьыгуи иІэщ.

А пцыхьэщхьэм зэбгьэдэтІысыхьэу жэщыбг хьуху зэпсэлыа Дахэнуррэ Чэсэмрэ куэдым я цхьэфэм иІэбаш, ауэ тІуми зэжраІэнур гьунэ зэрырамылыар кьагурыІуэжу зэхуэарэзыуэ гьуэлъыжащ.

Андрей Данилович унафэ ищIат Хьэсет кьэсмэ, тутнакьэщым исхэм кьакIэлъыкIуэхэр пIалъэкIэ щIагъэсу яIэ унэм щIагъэтIысхьэу езым хьыбар кьрагъэщIэнуи, апхуэдэуи ящIащ. Зы гьуэлъыпIэ гьур, шэнтитI зыбгъэдэт зы стIол пIимэ зыщIэт пэш цIыкIум Хьэсет и тутнакь гьащIэм и япэ махуэр щыщIидзащ. А пэшым кьакIуэу зыкьомрэ кьепсэлъа нэужь, Андрей Данилович абы кьыжриIащ Чэсэм кьызырхуэзари, ар Дахэнур зи цIэ адыгэ фызыжь и цIыхугъэм деж зэришари. Тутнакьэщым щекIуэкI хабзэхэми, нэгьуэщI Iэджэми кьыхутепсэлъыхьащ. Нэхьыщхьэр арти, и гур фIы кьыхуищIащ.

Андрей Данилович щIалэм теухуауэ игу илъ псори абы жриIатэкьым. ПасэIуэт иджыри. Иджыпсту зыIыгьыр зы гупсысэт: Хьэсет занщIэу Дахэнур деж ишэу и хьыджэбзыр иригъэлыгагун хьэмэрэ япэ щIыкIэ тутнакьхэм яхигъэхьэн? Абы и унафэм зыри кьыпэрыуэнутэкьым, ауэ итIани мо лIы губзыгъэм сакьмэ нэхъ тэмэму, илъэситху телъу нобэ кьалэрыхьа щIалэжь цIыкIур и машинэм иригъэтIысхьэу иримышажьэмэ нэхьыфIу кьилытащ. И хьыджэбзыми хуэзэнщI пщэдей, зыри блэкIыркьым, ныжэбэ тутнакьэщым ирырес.

Хьэсет хуабжьу жыжьэу кьыфIэщIа пщэдейри кьэсри, Андрей Данилович и машинэм ису ежьащ.

– АтIэ, дауэ кьыпщыхьуа япэ тутнакь жэщыр?

– ЗэраIуатэм хуэдэ дыдэу Iейкьым. Сызыщышынам хуэди срихьэ-лакьым.

– Казармэр зэрыщыту бгъэдыхьэшхауэ жаIэри, ар хьарзынэщ. Тутнакьэщым ис дыдэхэми гушыIэр фIыуэ ялыгагъу. Мазэ бжыгъэ фIэкIа кьызыхуэ-мынэжа куэдэ исщ абы, лIыукIхэри «кьытхуохьэщIэ». Ауэ нэхьыбэр цIыху тэмэм хьужауэ, гьащIэр фIыуэ ялыгагъуу, фадэми щыужауэ дутIыпщыжыфу согугъэ.

– ФIы фIэкIа, Iей лъэпкь кьыздэвмылыгагъуу, щапхьэу сыщытмэ, сыт хуэдиэкIэ сикIыжыфыну мы фи лъэхьуэщым, Андрей Данилович? – зэуэ зыкьызэкьуихри щIэупщIащ Хьэсет.

– Уи тезырыр зэхуэдитI пхуитщIыкIыфынущ.

– Аращ сэри сызыхуейр.

– ИтIанэ, уи суд ящIэн и пэ кьыхуэу узэраIыгбар хуэдитIу хэкIынущ. А псори кьохуулIэн папщIэ, лэжьыгъэфIкIи щапхьэу ущытын хуейщ.

Хьэсет и Iупэр пIэжьажьэрт тутнакьэщым уису фыз кьапшэ хьунрэ мыхьунрэ кьыищIэну, ауэ нэхьыжьым еупщIын укIытащ.

– Андрей Данилович, сыт хуэдэ лэжьыгъэ тутнакьэщым исхэм евгьащIэр?

– Ахэр Iэджэ мэхьу икIи зэмылIэужыгъуэщ. Псоми едгъэщIэн догъуэт. Шофер, ухуакIуэ хуэдэхэр нэхъ кьыдомэщIэкI. Iэщыхьуэхэми дахуэныкьуэщ. Нэхъ лэжьыгъэ кIуэцIрыхуауэ диIэри Iэщ гъэхьунырщ. Жэм лъхуар кьытхуашыркьым, шэр езыхэм едгъэшхыжынрэ пэт. Зы сабий сад диIэщи, абы еттын гъэш щыдмыгъуэт щыIэщ...

Зэхихьр игу ирихьырти, Хьэсет и тхьэкIумэр тегъэхуауэ едаIуэрт. Ар кьигьэгугъэрт Iэщ гъэхьуным и Iуэхур кьызыэригъэпэщыфыну. Ауэ экIэ зыри жиIэртэкьым: япэ щIыкIэ абы епIын хуейт.

Iэджэм я щхьэфэ иIэбэурэ, Андрей Даниловичрэ Хьэсетрэ нэсащ Дахэнур и унэм. Тутнакьэщым и унафэщIым и нэр тригъэкIыртэкьым хьумакуэншэу кьыздришэжьа щIалэм, ауэ щIэпхьуэжынкIэ шынэу ара-тэкьым, зи Iуэху зэрихуэр нэгьуэщIт: мо нэхьуеиншэу фIыуэ зэрылыгагъу щIалэмрэ хьыджэбзымрэ зэрызэхуэзэнур, зызырэхуащIынуур и нэгьу

кышцИгъэхьэрт. Ар пэплъэрт а тIум гъуэгъу зызэрадзу IэплIэ зэхуащIыну, бакIэ зызэщIагъанэну, ауэ апхуэдэ лъэпкъ IэщIэлъэгъуакъым. Илъэгъуар хуабжыу зтеубыдауэ зэраха сэлам гъуцэ тIэкIуш. Унэм щIыхъа нэужь, Андрей Данилович и псалъэр кызырэщIидзари араш:

– СлIо, фэ тIур физэбий?

Хьэсет нэхъ хуэгъэзауэ арат а ушцIэри, езым зыри жимыIэу, Дахэнур еплъащ, «кыгурыгъаIуэт мыбы ди хабзэр» къригъэкIыу.

– Данилович, уэ ди лъэпкъ хабзэхэм ушыгъуазэкъым, сэри сакIэлъыплъащ а тIум, зызэрызэхуащIыну сфIэгъэщIэгъуну икIи си гуапэ хьунутэкъым, зызэрадзу ди пащхьэм кыиувамэ. IэплIэри бари ди нобэрейгъащIэм шыгъунэжщ, нэхъыщхьэр гумрэ псэмрэ хыхъэу уи Iэпкълъэпкъым шыгъэпщкIуа IэфIагъырш.

Дахэнур и унафэкIэ Чэсэм Iэнэм кытригъэува ерыскъым зэдедзакъэу, зы сыхьэт хуэдэкIэ гупыр зэдэуэршэра нэужь, Андрей Данилович ежъэжаш, нэхъ пшыхьэщхьэхуэкIуэу кытригъазэу Хьэсет зэришэжыну къа-жриIэри.

И теплъэкIэ апхуэдиз ептынкIэ Iэмал имыIэми, зи ныбжьыр илъэс 70-м щIигъуа Дахэнур мыхэр кызырэыхуэзэрэ мыжеижу езым и щхьэ Iуэхум егупсысырт. Иджыри жан, узыншэ пэтми, псэ зиIэм ажал иIэщ жыхуиIэр абы и гум илъ зэпытт, и жыгъэр зыхуэкIуэнур имыщIэу абы иригупсысэрт. Нэхъапэхэм апхуэдэ дьдэу зыхищIэу шымыта закъуэныгъэр иужьрей илъэсхэм къехьэлъэкI хьуат. Дунегъэм щIаа и щхьэгъусэмрэ и къуэ цIыкIу закъуэмрэ пасэу фIэкIуэдати, ахэр игъеижурэ, зэрыкIуари имыщIэж жыхуаIэм хуэдэу, илъэсхэр блэлъэтат. Япэхэм удз хушцхуэкIэ Iээрти, цIыху Iэджи кыыхуэкIуэрт, кыыхужаIэ шытхьумрэ кыыхуащI фIыщIэмрэ яIэтырт. Си закъуэ нэхърэ нэхъыфIщ, Iэпыдзлъэпыдз, уэршэрэгъу схуэхьунщ жиIэурэ, езым хуэдэ цIыхубз тIорысэ гуэрхэри, хьыджэбз щIалэ цIыкIу гуэрхэри мызэ-мытIэу псэуэгъу ищIат. АрщхьэкIэ ахэм я деж гузэгъэгъуэ щигъуэтакъым, щхьэусыгъуэ зэхуэмыдэкIэ бгъэдэкIыжахэщ. Иджы мы Чэсэм кызырэыхуэзэрэ гугъэ гуэрхэр ищIати, абы игъэпIейтейт, ауэ тепсэлъыхьыфыртэкъым. Аурэ, зы тхьэмахуэ зэхуаку хуэдэ дэкIри, Дахэнур мурад ищIаш и Iуэхур кызырэкIуэкIар Чэсэм хуиIуэтэн.

– АтIэ, си дахэ цIыкIу, мыдэ къэтIыси бжесIэнум къедаIуэ, – иришэжъащ пшыхьэщхьэ гуэрым Дахэнур и псалъэмакъыр. – Япэу дыщызэхуэза махуэм, уи Iуэху зытетхэр кышщызжепIэм, апхуэдэ лъагуныгъэ шыIэж иджы жысIэри, си фIэщ дьдэ мыхъуа гуэрхэри шыIаш. Иджы уэ цIыкIур узэрыщIыху къабзэри, псэ IэфI узэриIэри, узэрыгъэсари слъагу-ри си фIэщ ухьуащи, си хьыбарри пхуэсIуэтэнущ. Сэ Алыхьыр хьэкъыу си фIэщ хьууэ, бегъымбар лъапIэр си гум хьэкъыу пхыкIауэ сыщIыху муслъымэнщ.

АтIэ, си псэ тIэкIу, сэри уэ пхуэдэу нэхыхь къабзэкIэ сыкъальхуауэ сыадыгэ хьыджэбз дахэ цIыкIуу сыкъэхьуурэ, цIыхубзыр Алыхьым дыкызыхуигъэщIар арати, щIалэхэр кысхукуэпль, сэри сакIэлъыплъыж хьуащ. Уэ илъэс тIошцIым ушхьэдэхаш, сэ илъэс тIошцIи срикъуатэкъым абы шыгъуэ.

Сэ уей-уей жезыгъэIэу псэу Абей лъэпкъым сащышт, къуажэр зи цIэкIэ шыт пшы лъэпкът Абейхэ. Си адэр цIэрэ щхьэрэ зиIэ Абей Лъостэн-бийт. Ди пщIантIэри ди щIапIэри щхьуантIагъэм щIигъэнат. Ди лъапсэр къабзэт, ди унагуэр зэщIэлыдэрт, ди хьэкъушыкыухэр чэщейм хуэдэт.

Ди адэм фIыгъуэ куэд иIэт. Ауэ псом нэхърэ абы дежкIэ нэхъ лъапIэр

сэрат. Си дэльхуищри сэ жыжьэуи кыыспицІыртэкъым. Абы апхуэдизкІэ адыгэ нэмысыр ихъумэрти, апхуэдизу ськбилгагъу, си ныбжьри ба-лигъыпІэм нэблэгъа пэтми, си адэр зэ кыысхуэгуфІауэ е кыыздэуэршэрауэ зыми ильэгъуатэкъым. Фомрэ тхъумрэ ІупэкІэ згъэзу, шылэмрэ данэмрэ сакъыхэлыдыкІыу, благъэми Іыхылыми удахэщ жаІэу саІэт пэтми, сыщІэ-мыудафэр дядэм и ткІиягъымрэ и хабзэ быдэмрэу кыыщІэкІынт.

Си щхъэц кІыхыыр къээутІыпщамэ, си плІэм дэхуэртэкъым, нэ кыып-техуэнущ жиІэрти, си ныбжьэгъу, си зэштегъэу Хужьпагуэ зэщІикъуэжырт. Мы иджы хуэлэжа си нэхэр къуэлэнрэ къабзэу кылыдыкІырт. Псоми жаІэр зыт: сэ нэхърэ нэхъ хыджэбз дахэ Джылахъстэней щыхъэрибгъум истэкъым. Си адэр апхуэдизкІэ кыыстегужьейкІати, куэбжэпэм сынигъэ-сыртэкъым, си дэльхуищым жэци махуи гъуэрыгъуэу сахъумэрт. Си пэшым ныщІыхъэну хуитыр ди Іыхылы гъунэгъу цІыхубзхэмрэ Хужь-пагуэрэт.

Дэнэ щІыпІэкІи кыкІа лыхыхуэр Абейхэ куэду къекІуалІэрт. Ауэ сыт хуэдиз лыхыу симыІами, си адэм зыми «хъунщ» яжриІэртэкъым. И пхъур пщІантІэм дэкІмэ, мыпсэужыфыну кыыфІэщІырт. ИтІанэ, сэ схуэфэщэн щауэ хэкум имысуи кыыщыхъурт. Ауэ щыуэрт си адэр. ЩыІэт апхуэдэ щІалэ, и лыгъэрэ и къекІуагъымрэ цІэрыІуэ ящІауэ. Ар Ботэщейпщым и къуэ нэхыщІэ Заурбэчт. Абы зэхимыхауэ аратэкъым си хыбар. Ауэ Заурбэч къуэш нэхыжь иІэт Мухъэдин жары. И ныбжьыр ильэс 40-м щІигъуами, иджыри фыз кыишэн Іуэху зэрихуэртэкъым. Щхъэгъусэ хуэ-мейуэ аратэкъым, ныкъуэдыкыуэу Алыхыым кыигъэщІат. ЩІакъуэт, и Іэ лъэныкъуэр кыыдэбзыртэкъым, лъахышэ фэншэ цІыкІут. Абы и адэ къуажэпщ Ботэщ Жамболэт жыы хъуат, езыри сымаджэрилэти, и Іуэху-ри, и мылкъури и къуэ нэхыжь Мухъэдин и пщэ дилъхъэжат. Ботэщхэ ехъэжъауэ къулейт, я щІым и гъунэр ящІэжыртэкъым, абы былыму тетыр яхуэбжыжыртэкъым. Тыкуэн зыбжани яІэт, адыгэ щІакІуэ къекІу щащІ ІэнатІи кыызэІуихауэ ари и хэхъуапІэт. Арати, Мухъэдин мылкъум щІи-хуэрт, ауэ гукъеуэшхуэ иІэт щэхуу ихъумэу – зы хыджэбзи кыыхуей-тэкъым, сыт и мыкбулеягъми. Нартсанэ кІуэурэ псы хуцхъуэхэм хы-хъэрт, ауэ зыри сэбэп хъуртэкъыми, щыгын лъапІэ дахэхэр кыищэхурти къекІуэжырт. Іэщэ-фащэу зыкІэрильхъэри хэплыхыба защІэт. ИтІани и Іуэхур хыыджэбзхэм я деж кыыщІыртэкъым, и теплър зэрыгурымы-хыым хуэдэу, хъэл мыхъумыщІи хэлъти. Заурбэч и теплгэ дахэм хуэдэу хъэл дахи иІэт, псоми фІуэу къалъагъурт.

Зы пщыхъэщхъэ гуэрэм си бжэм зыгуэр кыытеуІуащ. Хужьпагуэ сэрэ дыгушыІэу дыщІэсу арати, иныІуэу дыдыхъэшхауэ пІэрэ жытІэри, ды-щІэщтэжауэ зыдущэхуащ. АрщхъэкІэ Іуэхур зытетыр нэгъуэщІт. «Дахэнур, зыгъэщІэращІи кыыщІэкІэ», – къэІуащ си дэльху нэхыжь Хъэсэнбий и макъ. Хужьпагуи зыщІызгъури хъэщІэщымкІэ сунэтІащ. Іэнэ хъурей цІыкІум бгъэдэст Хъэсэнбийрэ зы щІалэ мыщІыхурэ. Іэнэр шхын хэплыхы-хъакІэ узэдат. ДызэрыщІыхъэу щІалэхэр къэтэджэщ. «ФыкыакІуэ, ди адэм хуит фищІащ фыкыыдбгъэдэсыну. Нобэ хъэщІэ лъапІэ диІэщ – мыр Ботэщ Заурбэчч, зэвгъэцІыху», – Хъэсэнбий, ар жиІэри, и щхъэр щІалэм дежкІэ ищІащ. ХыдэжэбзІыр ауэ щыт тахътэм дыщетІысэхэщ. Дызытеп-сэлыхыынур дымыщІэу псори дуІэнкунщ. Абдежым сэ сыкхэпсалъэри, «укыыздикІахэри, уи анэ-адэри дауэ щытхэ?» – жысІащ. Щысхэр, къэхъуар ягъэщІагъуэу, сэ кыысхуеплгэкІащ. ИгъащІэм хэт ильэгъуат цІыхухъум япэ адыгэ бзылхугъэм псалъэмакыыр кыыхидзэу? Хъэсэнбий, губжъауэ кыысхуеплгэкІа мыхъу, зыри жиІакъым. ХъэщІэм зыкыищІэжа нэужь:

«Алыхбыр арэзы кыпхухъу, сыкыздикІахәри хъарзынәщ, ауэ ди адәм тІәкІу зегъәгукъыдәмыж» – жиІәри жәуап кызытащ. Сәри, зыри къәмыхъуам хуэдәу кыпызошә: «Тыркүм кыкІауә ди куйей дохутыр Іәзә шыІәу зәхәсхаш, фшәи евгәплъ, сәбәп кыыхуәхъункІи хъунц». «Хъунц, апхуэдәуи тшІынц, упсәу», – Іәнкунц шІалә хъәщІәр.

Дә деплъу хъәщІәр зәрымышхәнур тшІәрти, зыдыгыгәгувәу дыкыыщІәкІыжащ. Ауэ, дыкыыщІәкІыжа нәужыи, Заурбәч ерыскыы хуегъәхакъым, бысымым жиІәми едәІуәжыфакъым.

Жей Іувым хәтауә кызыщыгужам хуэдәу, Дахәнур Чәсәм кыыхуеплъәкІащ: «Уезгәшә, си хыдждәбз цІыкІу? – жиІәри, ауэ, жәуапми пәмышлъәу, стІол кІапәм тет шей упщІыІужам зә еІубри, и псалгәм пищәжаш: – Арати, Заурбәч кІуәжаш лъагъуныгъәм и мафІәр сә кыыщІидзауэ, езыри абы ису. Абы занщІәу гу лъызыта Хужьпагуи шІәгуфІыкІащ, ныбжәгъуншәу кызызәрынәнур кыыгурыІуауә».

Заурбәч Абейхә хыдждәбзәплъә кІуән и пәкІә Ботәщхә псалгәмакъ щәху щекІуәкІат. Жамболәт и къуә нәхъыжъ Мухъәдин къриджәри кәепсәлшәщ:

– Иджышту сә сщІәр адыгә хабзәм къемызәгъыщәнкІи мәхъу, ауэ Іәмалыншагъәм срехулә. Сә жбы сыхъуаш, сысымаджәщ, уәри уи ныбжыыр хокІуатә, къуәрылху сымылгагъуу дунейм себгәхыжыну ара узыхуейр, щхә зыми улъымыхъуу ущыс?!

– Сә физ къәсшән мурад сиІәкъым. Къуәрылху ухуеймә, уи къуә гъәфІәныр хъзырщ, къегъашә, хыдждәбзу шыІәр кыдәкІуәнущ, – кыитыжаш Мухъәдин жәуап зипІытІ-зихузурә.

– Апхуэдә телъыджә шыІә, нәхъыжыыр кыыдинәрә нәхъыщІәм кыишәу?! – хуәгубжәщ Жамболәт и къуәм.

Мухъәдин и щхәр кымыІәту, ерагъкІә зәхәпх къудейуә кәәпсәлшәщ:

– Ди адә, уә фІы дыдәу уошІә сә физ кыыщІәзмышәр. Хәт ныкъуәдыкъуәм кыдәкІуәнү хуейр?

Лъыжыым и гур кыиузыкІыгурә, жиІащ:

– Сә сызыхуейр уи арэзыныгъәщ. Кәәпшәнү ухуеймә, сә уигу ирихыын нысащІә кыпхуәзгъуәтынц. Уи теплгәракъым нәхъыщхәр, дунейр зыкүтәр мылкурщи, Тхәм и фІыщІәкІә ди куәдщ. КІуә, кәеджә Заурбәч, абы сыхуейщ.

Заурбәч бжәм егъәкъуауә къәуващ.

– Гъуәгуанә утемыхъәу хъунукъым, си шІалә. Уи шынәхъыжыым физ кыысхуишәркъым. Апхуэдәу шыщыткІә, чәзур зейр уәращи, Абейхә я деж кІуәи я пхъум еплъ. Уигу ирихъмә, лъыхъур дгъәкІуәнщ, – жиІәщ Жамболәти, жәуапи пәмышлъәу и къуәр кыыщІигъәкІыжаш, ауэ зыщІәгупсысыжри кыыкІәлбидзыжаш: – Мыдә зә къәгъәзәжыт, шІалә. БжәзымыІәу зыгуәр кәәнәщи, гупсәхуу кыызәдәІуә. Сә куәд кәзгъәщІәжынкъым. СыкъәзыгъәщІам напә хужькІә секІуәлІәжын хуейщи, нәхъапәІуәкІә фхуәсщІыжа уәсытым псори фыщыгъуазәщ. Уә зыгуәр уеджәщи, абыи урипсәуфынущ, Мухъәдин, шынәхъыжыкІә, зезыхуәри аращи, Іәщым я нәхъыбәр абы лъырес. Уә кыплъысыр пшәнү кыыщІәкІынщи, хъурей губгъуә итым урикунц. Ар гуәшә хъзырщ. Ауэ сә дыщә куәди сиІәщи, ар зәпәубыдыжу фи напәр тәфхыжмә жысІәри, ари фхуәзгуәшаш. А си гъуәщІ пхъуантәшхуәм и ижырабгъу лъәныкъуәмкІә дәт гъуәщІ пхъуантә цІыкІур уи шынәхъыжыым ейщ. Абы ещхъыркәлпсу сәмәгумкІи гъуәщІ пхъуантә цІыкІу дәтщи, ар ууейщ. Щхә фиІәмә, нәгъуәщІ кыыхәмыхъәу,

а пхуантэ цЫкІу зырызым фыкынгэпсэунуш. Мухэдин и пхуантэм дэлхэм я лейуэ уеуим цЫхухуэ Іэлын льяпІэ дэлщ. Ар паштыхым деж шыІа адыгэ хэку лЫкІуэхэм сашыхэтам сауэгэту кыызаташ. Абы зыри шыгьуазэкьым, мылткушхуи и уасэщ. Ар уэ нэхь пхуэзгэфэщаш, щІэныгэ уиІэщ, цЫхуи уахохэ, си фэеплгу зехэ, Мухэдин абы хуейкьым. ИтІанэ, уеуим хэлщ мывэ удзыфэ льяпІэ зэрыль тхэгьуитІрэ зы Іэлынрэ. Ар ди унагьуэм уи цІэкІэ кыихэ нысащІэм си техэпщІэу лывгвэс. ГьушІ пхуантэшхуэм ІункІыбзэІухуы шы иІэщи, зыр Мухэдин иІыгьщ, зыр сэ сІыгьщ, мыр уеуиш... Иджы си унафэр, пІальэ кыыхыумыгьэкІу, гьэзащІи си псэр гьэтыншыж. КІуэ...

Ботэщхэ Іэжьэкьур ирач щхэкІэ, Абейхэ пІащІэртэкьым. Езы дыдэр абы ІумыщІами, Льостэнбий хукьуэплэат щІалэ хьэщІэм икІи кыыгурыІуат и пхур абы зэрыдихьэхар. Псом нэхьрэ Абейхэ дежкІэ нэхьапэр я пхум фІуэ ильагьу щхэгьусэ игьуэтрэ насыпыфІэ хьумэ арат.

Псори Льостэнбий зэрыхуеим хуэдэу хьурт. Ауэ занщІэу «хьунщ» яжепІэн? Льыхьухэр я тэмакьым ІэфІ кыйтемынэжыху игьэлыауэри итІанэщ и пхур яритыну арэзы щыхьуар. Уасэу япиубыдари егьэлят. «Мыбы и пхур дыщэм кыыхэщІыкІауэ пІэрэ?» – хьушІэрт Жамболэт, ауэ жаІар яритащ.

– Ауэрэ Заурбэч сыщыхуашэну пІальэри кьэсаш. Сэ си кьуажэгьухэм сыкьальгьуатэкьым нэхь сыкызыэрыдэкІуэтейри, уафэм кьеха, щІыльэм шамылгьэуа тхэІухуду саІуатэрт. Псоми сызэрагьэлыагьуну хуейт. Си щыгыным и гугьу пщІымэ, си адэр Нартсанэ кІуэри зыми щымысхьыжу ди кьуажэм игьащІэм кьыдамыхьахэр кысхуищэхуаш. Сщыгь бостей щІыхур дыщэпскІэ хэдыкІати, нэр дэджылырт. Си дыщэ пыІэм щхуантІафэу кыителыж данэ ІэлтэщІыр апхуэдизкІэ пІащІэти, Іу бахэм ихьырт, цЫхуІэм ищІыфауэ уи фІэщ хьуртэкьым. Апхуэдэ фащэ зыкызыых иджыри кьэс зыми ильэгьуатэкьым. Арати, тарантасым сису Заурбэч сыхуашэ. Фочхэр драгьуэуей, пшынэ макьым кьуажэр зэщІищташ. А дакыкьэхэм сэ нэхь насыпыфІэ мы дунеишхуэм тетуи, тетауи, кыитехьуэнуи си фІэщ зыщІыфын щыІэтэкьым.

Ботэщхэ я пщІантІэм хьэгьуэлІыгьуэм щигуашІэгьуэу Заурбэч и адэм ар кьану здэщыІэ унагьуэм игьэкІуаш «Сымаджэ хьэлтэ сыкьэхуаш, щІэхыу си кьуэр урыс быдапІэм вгьакІуи дохутыр кысхуевгьашэ», – жиІэри. «Зи хьэгьуэлІыгьуэ екІуэкІыр дымыгьакІуэу, нэгьуэщІ кІуэ хьунукьэ?» – игьэщІэгьуаш Жамболэт и щхэгьусэ Кьандыгэ. Ауэ пщы лЫжьым идакьым: «Аращ быдапІэм щыІэхэм фІуэ кьащІыхур, мыдрейхэм зыри кьедэІуэххэнукьым, армырами Іуэхуншэу щысщ. СывгьэлІэну фыхуеймэ, фымыбыщІІ».

Сыт ящІэнт, Заурбэч кызыэрехьэлтэкІынур, и лэгьунэм щІыхьэжыну зэрыпІащІэр кьагурыІуэ щхэкІэ, пщым и унафэм зыри ебэкьуэфынутэкьым. ЩІалэ гуп гьусэ хуашІри, Заурбэч гьуэгу трагьэуващ.

Аурэ джэгури кІащхэ хьуаш, жэщри хэкІуэташ. Си жэмхэгьасэхэм пІэр ящІыжщ, уэздыгьэр ирашэхри щІэкІыжащ. Сэ си гум и кьеуэкІэр зэхэсхыжу сыдымаш. Бжэр зыгуэрэм кыІуири пэш кыфІым кышщІэбэкуаш. СыкІэзыу сызэдэт пІанэпэм кьыдыхьэри ІэплІэ кысхуищІащ, си щІыІухэр хуэмурэ итІатэу хуежыаш. Псэ схэтыжу пщІэнтэкьым апхуэдизкІэ укІытэм сызэщІиубыдати. Ауэ, дауэ щымытми, си псэм фІуэ ильагьуа си щхэгьусэр кызыэрызэлусэр си жагьуэтэкьым. Дэ тІур дыщызэхуэзэну сыхуэпІащІэу лэгьунэм сыщІэсат. Ауэ мыр сыт?! ІэплІэ кысхуэзыщІыр Заурбэч нэхьрэ нэхь льяхьшэщ, и плэри, и Іэри цЫкІуш.

Къарууэ сиЕр зэхэслъхъэри, цIыхухъур зыбгъэдэдзаш, сыжэри уэздыгъэрину къыдэсшейжащ. Сыплгэмэ, лIы сымыщIыху гуэр къыщытщ.

– Уэ ухэт?! – сыщIэкIие щIыкIэу сеупщIащ абы.

– Сэ уэ сурищхъэгъусэщ, си цIэр Мухъэдинщ, – къытащ абы жэуап.

– ЖыпIэ хъэдэгъуэдахэр сыт? Сэ си щхъэгъусэр Заурбэчщ. Иджыштусту щIэмькIмэ, сыкIиинщи, мо бжэщхъэIум унэмысу уи псэр хахынщ, фIырыфIкIэ щIэкI. Учэфу укъыщIэкIэрэхъуауэ къыщIэкIынщ, – жызоIэ, си нитIкIэ слъагъур си фIэщ мыхъужу.

– Сычэфкъым икIи сыгъуэщакъым. Сэ Ботэщ Жамболэт срикъуэ нэхъыжыщ. Къоплгыну нэкIуар Заурбэчми, укъызыхуашар сэращ. Шы-нэхъыжъ къыданэ хабзэ?

– Сэ си адэм сызритар уи къуэщ нэхъыщIэращ. Апхуэдэ напэншагъэ ди лъэпкъым ефхыну Абейхэ къызэрыфхуамыдэнур фымыщIэу ара? Хъэмэрэ Абей Лъостэнбий фымыщIыхужу ара? Абы игъащIэм зыми лей хуигъэгъуакъым.

Сэ, сызэщIэкIэзызэми, Iэдэбу, къару схэлъу сыпсалъэрт. Мухъэдин игугъащ сыкIиину, сыпыхъэну, сыфыщIэну, ар сытми хуэхъэзырт. Ауэ си зыIыгъыкIэм къыгуригъIуащ тыншу сызэрыхуимыкIуэтынур икIи сызэрыхуэмыгъэшынэнур.

– ЗыбукIыжыну жыпIэнщ уэ. Алыхъталэм и IэмыркIэ дызэпыщIа хъуащ, игъащIэкIэ дызэдэпсэуну. Заурбэч иджы уэ уи пщыкъуэ къудейуэ аращ. Абы нэхърэ нэхъыфIщ – къызэдаIуи зэнэзэпсэу дызэдэгъэпсэу, зыми къебгъэгъэзэжыфынукъым. Уи адэм дежкIэ хэт урищхъэгъусэми – нэхъыжырамы, нэхъыщIэрамы – тIури зыщ. Абы уи напэри, езым и напэри зытрихыжынукъым къакIуэу уишэжу.

– Япэр ару, сэ зызукIыжыну си мурадкъым, Iэмалыншэ сыхъумэ, япэ щIыкIэ сыукIынур уэращ. Сэ сащыщкъым фIыуэ илъагъур зэрыкIэрачам щхъэкIэ бгым зыщызыдзыж хъыджэбзхэм, Iэпи къыстеплъхъэнукъым. Ар фIыуэ зэгъащIэ. Дэ тIур зыми дызэпищIакъым. КъыщIрехъэ уи къуэшри къызэрепсалъэ, итIанэ унафэ гуэр щыIэнщ.

– Сэ цIыхубзым залымыгъэ есхыркъым. Ауэ зыгурыгъаIуэ, хэкIыпIэ лъэпкъ уилэкъым, къыздэкIуи нэхъыфIщ, – жиIэри Мухъэдин щIэкIы-жащ.

Сэ унэм хъэпшыпу щIэлъыр бжэмкIэ слъэфаш, щхъэгъубжэхэр хуэ-сщIри хъэлъкъ естыжащ. Зыри си фIэщ хъужыртэкъыми, си унафэр сэ сщIыжын хуейуэ арат. Сызыщыгугъыни щыIэтэкъым. Сыт хуэдиз фызыжыи, фызыщIи къызэмылгъэIуаыи, бжэр яхуIусхакъым, ерыскъыи яхузыIулслъхъакъым. Си псэлтыхъум и макъ зэхэзмышауэ зы цIыху фыкыщIэзгъэхъэнукъым жысIэри пызупщIащ.

Iгуэгуи зэхуиуауэ, Заурбэч дохутыр къышэри къэсыжащ. Iуэхур зытетыр къыщыгурагъаIуэм, хадэмкIэ ихъэри зыкъомрэ гупсысэу щысащ, итIанэ, нэжэгужэу къыкIыжри зыри къэмыхъуам хуэдэу, яжриIащ: «Хъарзынэщ, шынахъыжыращ япэ къэзышапхъэри. Сэ иджыри сыщIалэщ, физ къэсшэнуи сыхунэсынщ. Ауэ фхуэмышхэу щIэс нысащIэр псэ-кIуэдщ. СыщIыхъэнщи сепсэлгъэнщ, сеуциенщ». Псори абы арэзы те-хъуащ, ягури псэхужащ. Заурбэч и макъыр зэрызэхэхуэ сэ бжэр Iусхаш. ДакъыкIэ зытхухкIэ дызэпсалъауэ аращ. Сэ къысхуэмыщIэу сиукIырт ди Iуэхур мыпхуэдэу зэрыхъуам Заурбэч хищIыкIрэ-химыщIыкIрэ. Ар абы ищIэу къэхъуамэ, сэ зыми, езы гъащIэ дыдэ апхуэдэу сфIэIэфIми, сыхуеиштэкъым. А зэман кIэщI дызэрызэпсалъам абы си фIэщ ищIащ Iуэхум зыри зэрыхимыщIыкIыр. Псори зи унафэр пщыжырат. «Е сы-

лІэн, е сылІын – аращ сэ си унафэри, кыыспэпльэ», – жиІэри Заурбэч щІэкІыжащ. Кыыспэпльэ и Ыхылыхэми яжриІащ: «Сепсэлъащ, фызыхуейм кыытесшэфыну сыкыегъэгугъэ, ауэ фымыгъэпІащІэ, и Іуэхур зыхуэкІуэн хуейм фІуэ ирегупсыс, хуэмурэ ирыресэ».

Мухъэдин и гур гуфІэгъуэм зэщІиубыдащ: и кыуэшыр губзыгъэу кыыщІэкІащ, а тІум яку гужыгъэжъ дэлыныукъым, бий зэхуэхъунукъым, имыщІэххэу, имыгугъэххауэ хыыджэбз тхьэІухуд щхьэгъусэ хуэхъунуш.

– АтІэ сэ, хуит сыхъужащи, щауапІэми згъэээжынукъым, си ныбжьэгъухэр гъусэ щІынуэрэ, Къэбэрдеишхуэ джэгу ськІуэнущ, – жиІэри Заурбэч шы нэхъ лъэрызехэ дыдэм шэри дэкІащ. ЗдэкІуэр езыми ищІэртэкъым, Алыхым кыысхуищІ си унафэщ жиІэри, гъуэгу теуват. Зи щхьэр къезыхъэжъа щІалэр Тэрч кыызэпрыкІри Шэрэдж псыхъуэ кыыдэхутащ. Псори зи Іэмыр Тхьэшхуэм унафэ зэрищІар апхуэдэути, кыкІэлъыкІуэ махуэм Заурбэчи сэри Ботэщхэ дагъуэтыжакъым.

Хыбар мыщхьэпэм цІыхухэр зэхуишэсащ, Абейхи зэхакри кьэпхьэращ. Шухэм, гупитІу загуэшри, ешыху дыкъалгыхъуащ. Махуэ епщІанэм я гугъэр кыытхакыжауэ лыхыуакІуэхэр екІуэлІэжащ. Си адэ Лъостэнбий Заурбэч и адэ Жамболэт деж щІыхьэри: «Сэ си дунейри, псэуэ сІутри си пхъурат, уэ ар сфІэбгъэкІуэдащи, хьэдрыхэр уи гъуэгуш, зэпэтыр кыыпхукІуэ, бзадженаджэ»... – жиІэри, и пщэгурьгъым къамэр хихуащ. Абдежым зэхэлъэдэжри зауэшхуэ кьэхъуащ, лы куэди ягъэжащ. Си адэри, уІэгъэ хъури, абы илЫкІыжащ. Гүзэвэгъуэшхуэт ар лъэпкытІым кыыщымынэу, кыуажитІым дежкІи. Псори кыызытехъеикІар дэрат, ауэ сыт мыгъуэр тщІэнт, лажьэр зейр дэратэкъым.

Заурбэчрэ сэре ди насыпым дыщІэбэныну мурад тщІати, ар Шэрэдж ауз шыпсэу и ныбжьэгъум екІуэлІащ, чэнджэщэгъу ищІащ, икІи аращ псомкІи кыыддэІэпыкыуар. Ар Арысей псом и кыулеягърэ и лыгъэкІэ щыщІэрыІуэ Морозовым и благъэхэм ящыщ щІалэт, Заурбэчрэ абырэ Бытырбыху щызэдеджат, кыуэш зэрыщІауи кьекІуэкІырт. Арати, етІуанэ жэщым ар я фитоньмкІэ Ботэщей кыуажэбгъум некІуалІэри Къэбэрдейм дришащ. Урысейр инщ, абы дихьэри, ди лъэужьри яфІэкІуэдащ.

Дэ дыкыышыхутащ Арысеишхуэм и щІыпІэ нэхъ дыдж дыдэу псори зыщыщтэ Сыбырым. Къудащхэ я кыуэ щІалэфІ дыкъезыгъэжъам кыыджиІат абы нэхъ хъума дыщыхъуну. Мы иджыпсту дыздыщІэс унэм дыкыызэрэкІуэлІари абы кыыдита адрьсщ. Абы кыыджиІат унэм зыми и Іуэху хэмылгу, езыр кыыщІэупщІэхукІэ хуиту дыщІэс хъуну. Арати, унэм и Іуэху зыми кыызэрихуакъым, дэри дыдей дыдэм хуэдэу дгъэувауэ нобэр кыыздэсым кьокІуэкІ. Сэ сыт, си Іуэхур ноби пщэдеи, сылІэмэ, фэ кыыфхуэнащ...

Заурбэч дэрэ зы щІалэ цІыкІуэ здэдгъуэтри Насып фІэтщауэ насыпу диІэри арат. Езы цІыкІур нэ фыгъуэ зытрамыгъаплъэ жыхуаІэм хуэдэ сабийт. Алыхым абы фІэкІаи бын кыыдипэсатэкъым. Ауэ ди Насып цІыкІуэ узыншэу, губзыгъэу кыытхуэхъурт.

Заурбэч и гъащІэ псом зэзакъуэ Кавказым ихьэжыну кыыхуихуауэ аращ. Ари Іуэхушхуэ и пщэ дэлыу Баку кІуэну арати, сытегушхуэри Насып цІыкІуэ гъусэ дезгъэщІащ, абыи кьалэн мынэхъ тыншт иІэу: Къэбэрдейм згъэкІуэну арат. Ар Къэбэрдейм ихьэжкІи шынагъуэ щыІэтэкъым, балигъ хьуатэкъыми, и Іуэху кыызэрахуэнутэкъым. Езыр и адэм сыткІи иушият, ди кыуажэр кыызэригъуэтынур лъэбакъуэ кьэс жыхуаІэм хуэдэу тхауэ иІыгът. Арати, Абей кыуажэм нэсри, Насып яхэхьащ кыуажэ Советым деж уэршэру щыт цІыху гупым. НэхъыжыІуэ гуэрым зыхуи-

гъазэри и лъэIур жриIаш. Абы ишаш кхъэм. ЛIым къызэригъээжу и гъусэхэр къеупщIаш: «Хэт ар, дэнэ уздишар?» «Уэлэхыи, хэтми сымышцIэ, кхъэр сыгъэлъагъу жиIэри зызигъэшащ. Абей Лъостэнбий и кхъашхъэр жиIэри, къыхуэзгъуэтащ. Арати, чысэ удзыфэ дахэ къызэкъуихри кхъашхъэм телъ щIым щыщ ирикIутащ, тумэн къызитри IукIыжащ. Аращ зэрыхъур» – яжриIаш. Къэхъуар къахуэмышцIэурэ гупыр зэныкъуэкъу хъуаш. ИтIанэ нэхъыжьыIуэ гуэрым жиIаш: «Фэ фыщIэлащи фцIэж хъункъым, сэ фIуэ сощIэж Заурбэчрэ Дахэнуррэ я хъыбарыр. ФызыхуеймкIи тхэ фхуэсIуэнщ, а щIалэ дыгъэр абы я къуэу». Мыдрейхэри, абы арэзы те хъуэри, хъыбарыр иджыри зэ жрагъэлэжащ.

Дахэнур къиIуэтэжа хъыбар кIыхъым едаIуэу, мыбэуэжым хуэдэу щыса Чэсэм упщIэ куэд иIэти, мобы и псалъэр цииухам деж къыщыщIидзащ:

– АтIэ чысэм кърикIута щIыр къихъэсыфа Насып?

– Зэадээкъуэр щIэх дыдэу зэхуээжри щIыри тыншу къахъаш. Алыхъ, сыIэбэмэ къэсцтэну ди унэм щIэлъым, ауэ абы нобэ сеIусэфынукъым. Хуей дыхъумэ, ари узгъэлъагъунщ, тIасэ. БжесIэпэнщи, сылIэмэ, си кхъашхъэм нытракIутэжыну уэсят щIаи сиIэщ.

– Iей дыдэу уемышамэ, иджыри зыгуэркIэ сыноупщIынут.

– ЖыIэ уэ, Чэсэм, уеш хъурэ апхуэдэкIэ?

– Фэ, дауи, вгъээзжын мурад фимыIэу Ботэщхэ фыкъыдэкIаш.

– Дауэ мыгъуэ дгъээзжынт, дыхуеипэми, абы ди насып хэлъыж-тэкъым.

– АтIэ, фэ фи щхъэри къыдывигъэхыу фи мылкъу Iыхъэри Мухъэдин къыхуэнауэ ара?

– Заурбэч цIыху хьэлэл дыдэт, ауэ хьэлэлу къылыыс и Iыхъэр къигъанэу къыщIэпхъуэжыну апхуэдэу делэтэкъым. Лэгъунэм сыкъыщIидыгъукIыжын и пэкIэ абы гъущI пхъуантэшхуэр щэхуу Iуихри, и адэм къыхуигъэфэща пхъуантэ цIыкIур къыздищтат. Абы узыкъуэмылIыкIын дэнэ къэна, узыгъэудэфэн мылкъу дэлът. Аращ, тIасэ, мы Сыбырыжым дыщыхэзымыгъэкIуэдэжари. Ауэ, мылкъу диIэ щхъэкIэ, Заурбэч и псэм тегужьейкIа зэпыту екIуэкIырт. Къэралыр краснэрэ белэу зэпэщIауауэ щызэрыукI зэманьрати, Заурбэчи абыхэм яхэпщIа хъуат. Зыхэтри а дунейм трахужа белэрат. И теплгэ къудеймкIэ къацIыхурт ар лъэпкъ къулейм къызэрыхэкIар. Сытми, яхэпщIа хъури, псоми фIуэу къалъэгъуаш. Фэ школым фышрагъэджа хъунщ, дзэпщышхуэ щыIаш мы Сыбырым, Колчак жары. Абыи къицIыхури штабым тхакIуэу щIагъэтIысхъат, и хъэтIыр зэрыдахэм щхъэкIэ. Мис а Колчакым къалэнышхуэ и пщэ къыдилъхъэри, Бакуу игъэкIуауэ арат Заурбэч. Ар хъарзынэу зэфIигъэкIати, къыщытхъуауи щытащ. Къэралым икIынухэми дыхагъэхъат нэхъ иужькIэ. Алыхъым ищIэнщ абы щыгъуэ сэ къээгъар. Балышхуэ гуэр яIэу Заурбэч сыздишат зэгуэрми, хэт мы тхэIухудыр жери сызрикъузылIэурэ вальс сыкъыгъэфауэ щытащ дзэпщым. Абы иужькIэ си нэгуи изгъэплъэжакъым, я бали сыыхъэжакъым. Колчак гъэр ящIу яукIа нэужь, дэри зыдгъэпщIкIун хуей хъуаш, урысхэм я сэбэп къыдэкIыурэ псэууэ дыкъэнащ.

Хъыбар кIыхъщ, тIасэ, сэ си гъащIэр, нэхъ иужькIэ хуцIэхьэгъуэкIэрэ псори бжесIэнщ. Иджыпсту нэхъ сызыгъэпIейтейуэ щыIэр зы Iуэхуши, абы и жэуап згъуэтмэ, си гум псэхугъуэ игъуэтынут – фIуэ егупсыси къызжелэт, бын пэлъытэ усхуэхъуфыну пIэрэ уэ, Чэсэм?

– Сыт щIэбын пэлъытэр, бын дыдэм хуэди сыпхуэхъуфынущ, уэ апхуэдэу ухуеймэ.

– Си лIахэри къэбгъэхъужат итIанэ, си дыщэ кIанэ цIыкIу. Сэ сы-

хуейщ ауэ псалгэ кьудейкIэ мыхьуу, хабзэм кьызэригъэувым хуэдэу пхьу усщIыну, си мылькуи, си уни уэ кьыпхуэнэну.

– Тхьэ, сэ абы хьэуэ схутежымыIыхьыну, ауэ сыткIэ кьээлэжьа ар?

– Сэ хьэкъыу си фIэщ мэхьу, мы Сыбырыжьым лъэужьыншэу сри-мыгъэкIуэдэн папщIэ, уэ Алыхьым укьызэрысхуихьар. Ауэ егупсысыт си Iуэхум, Чэсэм. ЕкIуэлIапIэ симыIэу, си Iыхьлыи благъи сфIэкIуэдауэ, си хьэдэр зэзыгъээзхуэжын симыIэу сыкъэукIуриймэ, хьэдэ кьуаншэ сы-хьуауэ аракъэ? Плъагъурэ, си дахэ цIыкIу си псэр гузэвэгъуэу зыхэтыр? СыпхуэгуфIэу сыббгъэдэс щхьэкIэ, си Iуэхур хэплъэгъуэшхуэщ... Сэ мылькукIэ удэхсхьыну, умыщIапхьэ уэзгъэщIэну сыхэткъым. Щхьэтечу жьыдгъэи, уэ нобэ узыхуэныкъуэ мылькур сэ лей кьызэхьуэкIауэ сиIэщ. Ар псым хэбдзэ хьуркъым, узыхуэзэ псоми хуэпшии хьуркъым, утекIуэ-дэнкIи мэхьу. Сэ хабзэм тету бын усщIмэ, си мылькуруи, хабзэм тету, ууей сщIы мэхьу, щхьэгъусэкIэ узыщыгугъ, зи хьэзабыр зьдэбгуэшын укъыщIежьа Хьэсет и Iуэхури иузэщIыжьыфынущ селусэн, кьызыкъуэсхын сышынэу нобэм кьэс схьумэ мыльку лейм. И гугъу пхуэсщIати, Чэсэм, и адэм кьрита Iыхьэу Заурбэч кьыздищтэжа гьущI пхуантэ цIыкIум Абы дэльщ зы кьуажэ псо я мыльку кьызыщIэкIын хуэдиз дыщэрэ налкьутнал-мэсрэ. Ар зэгъэкIуэкIын, и уасэ хуэгъэзэн хуейщ. Ар сэ, схузэфIэкIыпэми, сыту сщIын? Хьэдрыхэ зыми зыри здихьыркъым. Сэ дунейм сехьжмэ, си псэр гуфIэнуу, а си мылькур фэ кьыфхуэнэрэ нобэ тIэкIу бгъунлъа фи гьащIэр кьызэфIигъэувэжмэ. Хьэсет и тутнакъыр кьиухыным фыпэ-мыплъэу фэ фызэрышэн хуейщ. Бын цIыкIу вгъуэтмэ, фи дунейри абы кьыгъэдэхэнуу...

Сыт, Чэсэм, мы бжесIэ кьомым зы жэуап кьыщIумытыр?

– Тхьэ, мамэ, сымыщIэ бжесIэнур. Бын усщIынуу щыпIати, сыщы-гуфIыкIащ, ауэ икIи сигъэгузэващ.

– Пэжщ, солъагъу ар уи гуапэ зэрыхьуар. УщIэгузэвэн щыIэкъым. Уэ бын усщIэщIынуу си мылькур мо ди гъунэгъу КIэтринэ фызыжьым кьыхуэзгъэнэну зэрыармырар гурыIуэгъуэкъэ?

– КьызыгуроIуэ, тхьэ, – Чэсэм пыгуфIыкIащ.

– АтIэ, зы жэуап гугъэзагъэ щхьэ кьызумытрэ, си псэ тIэкIу?

– Тхьэ, бжесIэнур сымыщIэу арам.

– СыкъыумыгъапщIэт, си дахэ цIыкIу, делафэ зытебгъэуауэ. Тхьэ, кьызжепIэнури уошIэри, сэ сщыгъупщэжам хуэдизу щIыгъужу уошIэм.

– Мамэ, сэ мы Iуэхум бзаджагъэ гуэр хэслъхьэу аракъым. Уэ жыпIэу хьуар, хэбдын щымыIэу, пэжщ, пщIы псори си унафэщ.

– Аракъэ, си псэ тIэкIу, хабзэр. Хьэсети и япэ тутнакъ илъэсыр зэфIэкIащ. Зы махуэ Данилыч си фIэщ дыдэу сеупщIати, быдэу кьызжиIащ зы илъэс фIэкIа кьыхуэмынэжауэ. Ар лIы пщIыупскъым. Данилыч япэ кьыщыкIуэ, зэрыхьун-зэрыщIэнхэмкIэ дочэнджэщ, зыдогъэхьэзырри, сыбырым хьэгъуэлIыгъуэшхуэ щыфхудошI...

Дахэнур ищIа унафэм тету, Хьэсетрэ Чэсэмрэ я хьэгъуэлIыгъуэр екIуэкIащ. Адыгэ хьэгъуэлIыгъуэм ещхь дыдэ мыхьуами, адыгищ фIэкIа хэмытаи, адыгэ-сыбыр хьэгъуэлIыгъуэр дахэ, гукьинэж хьуауэ псоми къащыхьуащ. Абы щызэблэкIащ, зи лъэ вакъэ изыльхьэу поселкэм дэс псори, щефаш, щешхаш, щыгушхуащ. Ерыскъыр хьэмбэрэбовт, яшхам хуэдиз яхуэмышхыу кьэнати, Дахэнур унафэ ищIри, нэхь хуэмыщIа уна-гъуэхэм хуэбграшаш...

* * *

ХьэгьуэлЫгыуэр зэфІэкІыу махуэ зытІуши загьэпсэхужа нэужь, Дахэнур пхьу ищІа Чэсэмрэ малхьэ хуэхьуа Хьэсетрэ зыбгьэдигьэтІысхьэри и псалгьэр кІыхьу иукьуэдиящ, Джылахьстэней щегьэжьауэ Сыбырым нэсу. ЖиІа псом кьыхикьузыкІыжри унафэ ищІаш: япэу лЭнур Дахэнурщ, ар щІэзылхьэжыгур Чэсэмрэ Хьэсетрэщ. Псори екІуэкІын хуейщ адыгэ хабзэм, мусльымэн бзыпхьэм тету. Станицэм дэсу хьуар кьызэхуэсынущи, яхурикьунум хуэдиз ерыскьы кьэфІэт, Урысым я хьэдэщІэлхьэ бжыищри япэвмыубыд, ауэ Іуэхур уэрэдым нэвмыгьэс, апхуэди ядэсльэгьуащ мыбыхэм. Сыным тефтхэнур вжесІагьэххэщ: «Джыназыпхьу Абей Дахэнур».

Мы лЭныгьэм мыр мыпхуэдизу иужь щихьакІэ, и псэм зыгуэр ищІэ кьыщІэкІынщ, жиІэщ Хьэсети, Дахэнур и гур игьээзэгьэну мурад ищІаш. Ар Омск кІуащ Дахэнуррэ Чэсэмрэ зыщІигьури. Фэепль сын щашІ цыІэти, кьыгьуэтри абы Іухьащ. Дахэнур и псэм кьыщтэм хуэдэ мывэ абы кьыщыхахаш. Тратхэну псалгьэхэри, дамыгьэхэри ирагьэлыагьури, зыщІыным сакьылэти иратащ. Зы мазэ иримыкьу нэхь дэмыкІыу хьыбар кьрагьащІэщ хьэзыр хьуауи, кІэлъыкІуахэщ. Фэепль сын телъыджэ хуащІат, гьуджэм хуэдэу укьыщу. Дахэнур, и мыхьэлү, зиІуантІэрт-зишантІэрт зыри жимыІэфу. ИтІанэ зыхуэшхьдэжурэ кьригьэжьащ: «Сыту сыфызыжь делэ, си кьуэ цыкІумрэ си щхьэгьусэмрэ псэужкьым, я хьэдащхьэ здэщыи сщІэркьым, сэ сыпсэууэ си щхьэм сын хуезгьэщІаш, мохэм я лажьэр сыт?»

ЗыщІынухэм ечэнджэщри, сынищри зэгьусэу и кхьащхьэм щхьэщагьэуэну абы кьытеувыІаш. Арати, сынхэр щы хьууэ ирагьэщІри, кьашэжаш. ЕтІуанэ махуэм кхьэм кІуэхэри, Дахэнур щыщІалхьэну нэхь кьыщтэ щІыпІэр кьыхрагьэхщ, дамыгьэ тращІэри, кьэкІуэжахэщ. Гузэгьэгьуэ игьуэта хуэдэт фызыжьым, ауэ абы зызыхуигьэхьэзырам зэкІэ зыри хуэпІашІэртэкьым.

НАЛО Заур

Гукьинэжхэм щыщ тхыгьитІ

1. Ди адэр зэрагьэтІысар

ІэдэІуантІэм сыбгьэдэтт, кІы зыфІэмыль йы щимэ цыкІумкІэ лэныстэ ныкьуэщІым и лэаныкьуитІыр зэзгьэкІуу; бадзэ щІыхужьыр инат екІуауэ си пэнцІывым кьытотІысхьэ-тызохуж, кьытотІысхьэ-тызохуж. Сызэгугьэп, сызэгугьэуд. Щымыхужым, ыір согьэтІыльри, сещакІуэурэ кьызоубыдри жыхьэрмэм хызодзэ – ХьэкІашэ зэщІигьэна антрацит мафІэм, уэлэхьи! ІэдэІуантІэм кьызогьээжри – йы щимэ жаныр бгьуэтмэ-кьащ-тэ. Пхьэ упсахуэ утІэрэзахэр лыапэкІэ стхьууэ сожьэри кьызолхьыуж – Чызэ кьыщтауэ и Іэ лэаныкьуэ пхьэхьыр ирилъу иЫгыт.

ЗыкьезмыгьащІэу кьызогьээж аби, МТС-м кьыщыздыгьуа йы пІашІэр

кызошцэри, си Іуэху яужь сохъэж. Сэ си ІэрышІ цимэжь цыкІум хуэдэтэкъым заводым шацІа йы пІащІэ дахэр – икІи нэхъ шабэт, икІи нэхъ жант, и пхъахуеиКри Іэгум зэгъуу итІысхьэрти.

Лэныстэр Іэрыхуи дахи хъу хуэдэт. Ар апхуэдизкІэ зэцІэлъыкІат икІи тэмэму зэІубзэрти, зэзмыІулІыжа пэтми, Іунэ етыпІэм деж ІэпитІкІэ зэтезубыдэмэ, тхыльымпІэр къабзэу ибзырт, хъыданри зэгуйгъэжырт, сэри сыгушхуауэ зызгъэщІагъуэу ІупэкІэ сыфийрт, зы макъамэ цыкІу есшэжъауэ: «Си бохуцей цыкІури, уей, лажъэ, кыздокІэрахъуэри, уей, ськІэрэхъуэжурэ сыпщъэщытыххэу уи закъуэ ужеижаи...» Зы сатыри, зы псалгы жысІэртэкъым абы шыщу, макъамэмкІэ сыфийуэ аркъудейт... Си щІыбагъымкІэ гъукІэхэр щоІэуэлыауэ, си гупэмкІэ пхъащІэхэр щоуэршэр, хэт шэрхъ гудзэ икІысу, хэт гулъэгу щІиукІэу, хэт пхъэпс еуэу... Къарэбэч закъуэ щымт, джыдэкІ иригъэкІуар зыми иримыт пхъахуэмкІэ ихъуэурэ. Махуэр уэмт. Дыгъэ ешами, и шэджагъуэ жейр зэфІигъэкІщ аби, пшэ Іувым кыхэджэрэзыкІыжри, кызэрыкІыжауэ дунейр есыж... ПщІантІэкум ит кІарцым и гъэгъа хужь Іэрамэ кІыхъхэм я шхыгъуэр йокІ, итІани пщыхъэщхъэ сыпышхыхын си гугъэщ. Ди адакъэ пльыжыжыри къекІуэкІауэ, дыгъи уэми къримыдзэу, дэ къыдоплъри щытщ, мы делэ къомым, шыкбун мыщыпэу, ящІэр сыт жилэ хуэдэ...

Мис абдеж Къарэбэч зэфІильхъа джыдэр – сэ сигъэщІа Іэ лъэныкъуэ джыдэр! – пхъэ дакъэм хеупцІэри, сымыщІэххэу кысщІогубжъэ, и нащхъэжытІымкІэ къэпыджэурэ.

– Зэ убэяуну уэ гъуамэр! – жи, и щхъэфэ гъуэплъым кыттрикІута ткІуэпс къомыр бэлытоку зырдыз фІеишхуэмкІэ трилъэщІыкІыурэ. – Нобэрей махуэм уфийурэ ди щхъэр бгъэузащ, гъуэгу мыгъуэ ежъан Іиблис! ШкІуолми уахуэргъасакъым, дэри цыху утхуэщІырккъым уэ фызабэкъуэр!.. А уи Іупэ сэхуар пхузэтэздэнщ сэ мастэпэбдзрэ вакъэнжейкІэ, мыфийжын хуэдэу, хъэ ныбэм къыкІа!..

Си жьэр Іуроху... Мыр сыт? Си шыпсым джэд вей кыхадза?.. Дыгъэр ункІыфІа?.. Си щхъэр мэкІэрахъуэ... Лэныстэ ныкъуэщІэри, кІэзонэ пхыри йы пІащІэ цыкІури сІэполъэлы... СыздэкІуэри сыщІэкІуэри сымыщІэу, кІыпщым сыкъыщІошхъэрыукІ, къуажэм сыдошхъэрыуэ... Си нэкІушхытІым кытелъалъэ ткІуэпсышхуэхэм гу лызымытэу сокІуэ... Сылъэпэрэпэурэ, лъэныкъуэкІэ сишэурэ... БлэкІхэри кысфІэІуэхукъым, кызэпсальэхэм жаІэри зыхэсщІыкІырккъым, цы топ къезыхуэкІ щІалэ цыкІухэри кызгурыІуэркъым...

– Еплъыт мыбы инагъыжъым! – жи зыгуэрым, гъуэжь хъурей гуэр къешийри.

Сыкъыдоплъейри – Кушбийщ, сыкъоплъыхыжри – къишийр дыщэ зэрылэу хуэрэджэ хъуат. Кушбийхэ я куэбжэм деж сыщысу кыщІокІ, тІури зы тетысхъэпІэм дытесу. Мыбы сыкъызэрыкІуэр сымыщІэурэ си лъакъуитІым сыкъахъащ.

– Сыт къэхуар? – жи си ныбжьэгум, и Іэ ижыр кысщІэхелъхъэри. – Зыгуэрым уиукІа? УиукІамэ, накІуи езыри дыгъэукІыж! Кхъужьей мыхъум хуэдэу дыудынынщ! – итІанэ и джанэкІэмкІэ си нэкІу псыфыр елъэщІ. – Уи нэпсри щхъэ кыщІэжрэ? Бэяужыт иджы!

– Къарэбэч...

– Къоуа?

– Къызэуамэ нэхъыфІт... сэ ар кызэрызэщам нэхърэ... Дажи кызэхъуэнащ...

Си псэр шэдыбжь мафIэм пэрылыщ. Си гум шабзэр пхридзащ. Дунейр апхуэдизу гуажэщ, апхуэдизу гуемыIуши, слъэкIамэ, скъутэжынут, уафэ IушцIэхэр кьеджэрээхьу, вагъуэхэр кьельэлъэхьу. Си щхьэ жагъуэр ныбжьэгъу дамэм тызолъхьэри, сыкыбышеуд аби, макъыншэу сызэщоджэ.

– Кьомыуамэ, уигъагъын хуэдэу кыбжиIар сыт?

– ФызабэкъуэкIэ кызыэщаш... Иблис кыысфIищаш...

Кушбий си щхьэ упсам Iэ кыделъэ.

– Мэуэ лIыгъэ зыхэгъэлъ, Блу!.. Баби кьэкIуэжынщи, пIуэтэжынщ... Уэлии кыигъээжынщ.

1.

Бабэ! Бабэ мыгъуэ...

Си шынэхъыжь Уэлий Налшыч кIуауэ педрабфакым щоджэ, и ныбжьэгъухэм я гъусэу. Затишьем кьретхыкIри письмо кытхуетх, кьаникулым кьокIуэжри кьаз пшэр худоукI. Сурэтышхуэ кытхуехь. Си шыпхьу Кьарэ иджыри шкIуолым кымыкIыжауэ кьэтщ, Тхьэм ещIэ, комсомол сэбранэ яIэ хьунщ. Сэ си закъуэпцIий созэпри лэгъунлейм сыщIэсщ; дерсым седжэнути, сфIэхьэлэмэткъым, сурэт сщIыну кьэрэндащ кызошгэри – тхьэкIумэкIыхьыр хьэ сфIохъу, хьэм бжыакъуэ кытокIэ, тхьэкIумэм и пIэкIэ... Нанэ, андрей физхэм ещхьу, хэсу нартыхудэч щыIэщ, нэщI ис пэтми кьамыгъэкIуэжу – илIри хигъэщхьэжын, и бынри игъэшхэн хуейщ жаIэу кьрадзэркъым. Дыгъэр кыщыщIэкIым деж хэсхэр псори кьагъэтэджри, пшапэр зэхэуэху ягъэлажьэ. Нанэ зы махуэм нартыху матищэ кыдеч. Нанэ и ныбжьэгъу Лости апхуэдиз кыдеч. Тхьэмахуэ зэхуакум зы жэщ закъуэкIэ кьаутIыпщри, нэху щыху тхуопщафIэ, тхуожьыщIэ, тхуодыжэ, дегъэпскIри, щэращ ешх аби, пщэдджыжь нэмэзым бригадэ пщыIэм мэкIуэж.

Илъэс блыщI хьуа Баби нэщIыр иIыгъыщ, зы махуэ закъуи хэмышхуэ. Бабэр ди адэращ, ар ухуакIуэ бригадэм хэтщи, и пщэдджыжь нэмэзыр имыгъу щIыкIэ, я бригадирыр кьос аби, лэжыапIэм еху. Ишэркъым, игъа-кIуэркъым – еху! Андрей ухуакIуэхэри апхуэдэу зэхуехус. Пэжым ухуеймэ, ари тыншыркъым: нэху кызыэрэкIы, фызым и пIэм кыхоцIэфтри, кьуа-жэр кызыэхэжыхь – унагъуэ щихым щIигъу жылэшхуэр зэльегъэлэс аби, ухуакIуэхэр лэжыапIэм еху, итIанэ ипхьу цIыкIум пщэдджыжьышхэр кы-хуехьри егъашхэ – абы нэщI иIыгъ хьуркъым, партым кыхадзынуш! – шхэн зэриухьу, хьэмгъуокъушхуэ ешыхьри Iугъуэм щIигъэнауэ иреф, итIанэ, джыдэр кьэщгэри, IушцIэн щIедзэ, хуэмыгъэлэрыхуэу. Уеблэмэ зэ и льякъуэр иуIуэжат. ИтIани ещIэкъуауэурэ бригадэр зэхуихусырт.

ЕрагъкIэ кьэбэуэжа адыгэ мэкъумэшыщIэр аргуэру колхоз пщылIы-пIэм изыгъэуэжэу цIыху гьэтIысын-укIыным щIэзыдза Кьалмыкъым, езыр а гьэм ягъэтIыса пэтми, игъэува хабзэ ткIыбжьыр кьагъэтIэсхьакъым, ар шынэ узу жылагуэм якъырт. Зи кьуэшипIл лажьэншэу яукIа, кьуанша-гъэншэу зи кьуэшищ ягъэтIыса Бабэ маршынэ макъ зэхихамэ, кыыхэщту псэурт, ноби-пщэдеи сыщаубыдынур жыхуиIэу?..

Бабэ тутын ефэртэкъым, Лули, хьэмгъуокъуи, папыроси зыIуилъхьэртэкъым. ЗэрымышцIэкIэ кыIурагъэуамэ, Iугъуэр IэкIэ зэкIэщIихужырт, и уэршэрэгъу тутынафэхэр дыхьэшхьу. Ауэ фадэр Iумпэм ищIыртэкъым. Урыс аркъэри, Iэсэтин двойнойри, адыгэ махъсымэри игъэхьэрэмыртэкъым, ауэ нэхь зыбгъэдигъэхьэр цырибоньрат. Ди сэмэварышхуэм

из двойной игъэувурти, и гум кыпыльадэмэ, зээмызэ румкIэ цIыкIу щидзырти, тIысыжырт. НэгъуэщIым кыыхурагъахуэу идэртэкъым, езым къригъэхуэужу фIэкIа, абы щыгъуэми япэ щIыкIэ нэхумкIэ игъазэр-ти щIэплъырт. И щIалэгъуэм Бабэ хузэфIэкIыу шытар сэ сцIаркъым, ауэ сэ къэсщIэж тIэкIум ар къафэуи слъэгъуакъым, уэрэд жиIэуи зэхэс-хакъым, псысэ щыжиIэри зээмызэххэт, ауэ дин тхыдэм шыцу хьэлэмэт куэд къыджиIэрт – Мухъэмэд и гур мелыIычхэм кърахыу зэратхьэщIар, Буракъышым тесу уафэм зэрыдэкIуеяр, джаурхэм Хыисэ жорым зэры-траIулIар, Мусэ фирхъэуным пэщIэувэу зэреныкъуэкъуар, текIуэу и цIыхур Мысырым кызыэрыришыжар, тенджызыр башкIэ зэкIэщIихуу, журтхэр абы кызыэрызэпришар, нэгъуэщIэхэри.

Бабэ пелуанакъым, и адэ Къубатий, и шынэхъыжь Жанхуэуэ, и шы-нэхъыщIэм и къуэ Аслъэнджэрий сымэ хуэдэу, ауэ лэжьакIуэшхуэт. Сыт хуэдэ Iуэху пэрыувэми, мыпIащIэурэ, гупсэхуурэ, егупсысурэ лажьэрт, нэгъэсауи зэфIигъэкIырт. Хадэ къытIрэ – бел бдзумэм еуэурэ куцIым хуэдэу игъэщэбэжырт, къытхьи, пхъэIэпи хуэмеижу – зэщIэдзи, къазыц щхьэнтэм ещхуэ, бжын хьэсэ щIы; хадэ ипщIэрэ – абы ипщIам мазэ ны-къуэкIэ удз къыкIэжыртэкъым; пхъэ иIуцIэрэ – кIапси тримыдзэу, екъуауи тримытхъэу, фIанэжькIэ яупса нэхъей, къабзи занщIи ищIырт... Партми хуэпсалъэртэкъым, колхозри игъэбийртэкъым: «Псори содэ, – жиIэрт. – Сэ къэзмыштэр тэрэзэкIэ шхэныращ».

Ди адэм зыми хымылъхъэу витI иIащ, унэ хуэдиз хуэуэ. Язри трактор хуэдэу лъэщт. Зэгуэрым, Бабэ и зы Iэхъуамбэшхуэр шын хуэуэуэ дыжь Iэхъуамбалъэ фIэлъги, унагъуэр пхъэгъэсыныншэу кыщыцIэм, ди бла-гъэ щIалэ здышэри мээ кIуащ, вышхуитIыр щIащIэри. ЩIалэм пхъэр пиупщIу, абы пиупщIар ди адэм и Iэ лъэныкъуэ псэумкIэ кыыхилъэфурэ, выгум изу къралъхъащ жыгейри, тхуейри, бжейри. АрщхъэкIэ а сыхъэ-тым абрэдж гуп кыIуохъэри выхэр Iуахуну хуожьэ. Бабэ вытIошыщIэр еубыдри яритыркъым. Фоч щхъэщагъэукI – яхуэшынэркъым; и лъабжьэм кIэрахуэкIэ кыщIоуэ – вытIошыщIэр яхуиутIыпщыркъым. Абрэдджэм нэ бзаджэ иIэу зы яхэтти, абы гу лъетэ Бабэ и Iэхъуамбэ узми, шым зы-кърегъэлъэтэх, а Iэхъуамбэ узыр еубыдри екъуз. ФочкIэ яхуэмыгъэшына лIыр абы къегъэдзыхэри вытIошыщIэр еутIыпщ. ДжэмыдэшхуитIыр хъунщIакIуэхэм яшхащ.

Ди адэм жэм зэрихуэу шытакъым. «Жэмым дэ дешх, хывым дегъа-шхэ!» – жиIэрэйт. Хыв зытхух иIэти, колхозыр щызэхуахусым, языр кызыыхуигъанэри, дрейхэр колхозым хилъхъащ. Пщэдджыжьым шэр шэщIэхум ихыну Нанэ шыщIихкIэ, фалъэшхуэм из шатэтемых кы-хуригъахуэрти, Iэнэм кыыхутригъэувэрт, езым мэжаджэ хипIытIэрти, жэнэт шхынщ хужилэурэ, ишхырт аби, сэ зы щалэ хуэдиз кысхуринэт – сытхъэжырт сэри. Ауэ сытым нэхъри нэхъ фIэлэфIу абы щIигъэмэракIуэр хыв шатэ щIэгъэпщтхъарат, мэжаджэ хуабэ е лэкъум пщтыр и гъусэу. Ерыскъым и уасэр ищIэрт ди адэми, мыхъэмышх иIэтэкъым, муслъымэ-ным яшх сытри игъэхэлэлт. ИкъукIэ игъэлапIэрт хъарбызри, фонащэри, нащэ бэгури. МыIэрысэ хуэари къушхъэмышх тIыгъуари. ЩIымахуэ къэс иригъэщIт къэб шыпс, пыжьыпс, кхъужыпс...

Ауэ нэщIым зейкI хэшхэртэкъым: нэхушым – щэращ, пщыхъэщ-хьэм – хэшхъэж. Арат.

А махуэм, – 1938 гъэм ноябрым и 1-м, – Бабэ хэжаери, щэращ имыш-хыу лэжьапIэм кIуат, пщэдджыжь нэмэзыр зэриухуэ. Бжыыхъэ щIыIэти,

цы зытемытыж, гьуапльэм ещхь и щхьэфэ гьуэплъым пылэ кьуацэр щхьэ-
рикьуэщ, и бгьэгум кьэс жьаклэ тхьуари иж хуэдэу ищлри, зыри дызри-
мыгьэлусэ и джыдэ жаньр кьипхьуатэщ аби, плащлэу щлэжащ. Абы и лэш-
хуитлър зымыльэгьуам лэжьаклуэлэ сльэгьуащ жремылэ. Илъэс хыщлым
щлгьуауэ гуахьуэклри, шэмэджыклри, фланэклри, джыдэклри, уадэклри,
гьуэбжэклри, пхьэлэщэклри, пхьэлэпэклри, ломри, бжэгьури – нэгьуэщлри,
кьинэмыщлри зымыгьуатэщ лэбэлагьитлым я лэхьуамбищлри пллимабзэ
хьуат, я дзаклэхэр жану. А лэшхуитлым пелуанылэщ яхужьплэнтэкьым, ауэ
кьарут, Бабэ зыщигьэпсэхуклэ, сэ абы и лэхьуамбэ дзаклэхэр сфлэтелъы-
джэу си лэпэжь цлкълхэр иризгьажэрт, уеблэмэ чэзууэрэ салурьлэбэрт,
сэдзэм зэрылурьлэбэм ещхьу.

Колхозхэтхэм махуэлл кьратыртэкьым, загьэпсэхун щхьэклэ. Псом
хуэмыдэжу ухуаклуэхэм гьэми щлыми зрагьэгьэпсэхуртэкьым. Ноби
апхуэдэт, джыдэр дадзэ хуэдэ ящлурэ лыжьхэр зэрытегьэурт аби, хэти
лущлэу, хэт кьысэу, хэти пхьэ зэгуихьу увьжырт. Щэращ зылумыхуа
Бабэ псы хуэллэрт, мэжаллэрт, ешати, джыдэр щыкьуэтэн илущлым хи-
упщлурэ, зэм-зэмклэ тьысурэ зигьэпсэхурт. Ар я бригадирым имьдэу
кьехьур-джауэрт. Мо лы лэдэбым, и тхьэклумэм цлыв ирегьапщхьэри,
зэхимых зещл, «а хабзи бзыпхьэи зимылэ жьындум зыпыпшэклэ сыт кьы-
пыпхын!» – жыхуилэу; етлуанэ хьурджауэри зыхуигьэшэчащ, ещанэр
хуемыгьэхьу зыкьетлатэри:

– Ей бригадири щхьэ гьум, – жи щлэдыхьэшхькл хуэдэурэ, – а уи тлуа-
лэр зэщлэкьуи уи джыдэр гьэлажьэ! Ар уи дежкьл, клалъхуозым дежкьли
нэхь щхьэпэщ.

– Елым-елыж! – же лэри жьындум зыкьретлэ. – Уэ турденклэ кьуатым
хуэдитл сэ кьыщлызатыр а си тлуалэр згьэлэжьэн щхьэклэщ, Мамэт! – Бри-
гадирыр мэгубжь аби, и хьэмгьуокьу ныкьуэфьыр хьфледзэри льапэклэ
еплътыж. – Уэ езыр усыт? Зыщлыхужын хуейщ, сэвецкэм ухуэпсэлъэн
и пэклэ.

«Зыщлыхужыным» куэд кьригьэкьлэрт жьынду щхьэ гьумым – Бабэ
льэпкьклэ зэрыуэркьри кьрилуэклы, колхозым урибийри кьыхигьэщу, и
кьуэшхэр зэрагьэтлэсари кьырихьуэну, абыхэм я лэуажьри кьыхукьуи-
гьэплэу... Бабэ лущлэну и джыдэ «щхьэупсысэр» кьищтэжат, арщхьэклэ
мобы и зыгьэубэлэцыклэр гуажэ шохьури, уэщыр пхьэм хеупщлэж, итланэ
и жьаклэпэр пысысыхьу тлэкьурэ щот, и псалъэхэр хузэпымыгувэу, ауэрэ
и гур кьызэрогьуэтыж аби, лэхьуамбапщэ пллимэр и дауэгьум хуеший:

– Лууу!.. Мыбы... мыбы жи лэр... зэхэфхрэ, Тхьэм... Алыхьым и нэфьлър
зыщыхуэн гуп? – жи Бабэ, ерагьклэ и псалъэхэр зэпигьэуэуэ, и нэ гьуаб-
жьитлми шынэри губжьри щызэхэту. – Сэ лым жьысэ?.. сэ цлутл жьысэ?..
е псалъэ кьызжьэдэклэ сэвецкэм сыхуэпсалъэу?.. Ар дауэ?..

Гупьр щымщ, псалъи жалэркьым, я щхьэр щлэкьауэ мэлущлэ.

Уи лэжьэгьухэр, уи ныбжьэгьухэр, уи гьунэгьухэр кьыщыпщымыжым
деж, сыт щлэнуэр? Дэнэ уздэклэуэнур? Ипэклэ абрэджу уежьэж е хамэ хэку
улэпхьуэ хьурт, иджы, щлы кьатиблклэ уехми, укьагьуэтынущ.

Бабэ йотлэсэхьжри шабэу ущиену хуожьэ:

– Уэлэхьи, япщ, ягьэ мыкьлэнт, уэри зыщлыхужрэ уи джыдэ дза-
гьэм тлэкьу уеушиятэмэ! Уеуэхуклэ пхьэр хьыбоупщлэ, бгьэджэфьыным и
плэклэ...

– Ар уэ уи луэхулым! – же лэри жьынду щхьэ гьумым Бабэ и псалъэ
пэжыр кьылуругэж.

Бабэ а гурбияныгъэм кызызэцIегъэплъэж:

– Сыт щIызымыIуэхур? – жеIэри кыщолъэтыж. – Мы кIэлыхуозым си Iыхэ щыхэлъкIэ, ари си Iуэхущ! УмышщхэзыфIэфI апхуэдэу!.. Пщэд-джыжь къэсыху ди пашщхэм укъотIысхьэри, нет зыIыгъ дэ лIыжь къомыр дыноплъу, цIымбыкыу уошхэр аби, тутын уефэу зыбогъэпсэху. Ара уэ турденитI къущIатыр?

– Уи ныбэ нэщIыр кызыумыхъуэну уэри шхэ. Хэт уэ узымыгъашхэр? Уи фызыр мыпщэфIэфу ара?

– Си фызым и гугъу умышI уэ, хабзи лэжьэкIи зымышIэ жьынду щхэ гъум! – Мэгубжь Бабэ. – Мыбдеж щылажьэ мы гупым хэт и щхээгъусэ пщафIэу и унэ исыж, ууей закъуэм фIэкIа? Фыз кыщIашэр я сабийхэр япIыжу, ялIхэр зэрахъэу унэм щIагъэсыну арати, абы и пIэкIэ жэщи махуи хэсу нартыху кыдывогъэч. Сабий зытхух зиIэ унэгущэхэм я быныр евыгъэпIыжу хывогъэс, мы бжыхъэ уэтIпсытIым хъыдан вакъэкIэ хэту фогъэлажьэ. Ара уэ хабзэ жыхуэпIэр? Ар хабзэмэ, пырсидатилым и гуащэр щхэ мыкIуэрэ нартыхудэч? Щхэ мыкIуэрэ хэсу? Абы и щхээцыгъуэшхуэр иухуэну гъуджэм бгъэдэсу, дыдейхэр лъэдакъачэ хъуарэ я пэпсхэр кышыжу губгъуэм ису!..

Къэрэщей, щэращ имышхыу кыдэкIа хъунти, зыкъомрэ зэгущэу, ауэ и щхэ кIыхьыр кымыIэту, къэдэлуащ, хуэмышэчыж щыхъум, джыдэр и кIэпкъым делу, и IитIыр и бгым ирегъэувэри, зыкыызэкъуех:

– Уэлэхьэ, пэжым! – жи, и пащIэкIитIыр кьелэлэхыу.

Бригадырым ар телхъэ кыыхуэхъуа и гугъэу кыпогуфIыкI, и щхэ гъумыр егъэкрIи.

– Вот! – жи. – Зэхэпха, Мамэт? Мыбдежым зылI щытIым а уэ жыпIэр кыпхуидэну!

– Зы псалъэ пцIыгуэ хэлъмэ, Тхьэр согъэпцI, Мамэт жиIэм!

Бригадырым, Iэнкун мэхъури, и цыджан джыдэр Iэпоху. ЗэрыцIыкIурэ абы псори кызыэреджэр жьынду щхэ гъумт, езыри есэжауэ уэим ищIыжыртэкъым, ауэ и цIапэр TIушэт – колхоз зэхуэсхэм, кыщытхъуми кьаубми, а и цIэ дыдэрат кьраIуэр.

– ПцIы зыупсри, сэвецкэм къемызэгъ жызыIэри уэращ, TIушэ! – Къэрэщей и гур трегъэпщахэ жьындум. – АрIэми арIэм, а уэ пхуэдитIу зэгущэкIыкIа уи фыз тIэтIэжыр щхэ умыгъакIуэрэ нартыхудэч? Щхэ хэсу умыгъэлажьэрэ? Мо мэтэрес дырехтырыр езыри и фыз гупэбжьэри кIолъхуозым хэхьатэкъэ, иджы щхэ зытхагъэкIэрэхьукIыжа? Ы, зоIэ! Дэ къэдлэжьыраIэ абы яшхри ираффри? Ы? А уэ зыщIэбгъэщIагъуэ турденитIыр къущIат къулыкъум утредгъэдзыну ухуэмеймэ, мамий умышхыу, уи жьэр зэтэпIи уи джыдэр гъэIущIэ!

– Iохолу?

– Сохьолу, уэлэхьэ!

Къэрэщей, и джыдэр и кIэпкъым зэрыдэлъу яхокIри, мэкIуэж.

Къазий, и уэщым IурыIэбэ хуэдэурэ, бригадырым зыкыыхуегъазэ:

– Щхэ гъум, – жи, – дяпэкIи апхуэдэу зыбгъэубэлэцынумэ, псори нартыхудэч дыкIуэнуш. Вот ухуэмеймэ, мис ар вотц!

2.

Арати, дерсыр сщIыну кызоштэри – си гур хуэкIуэркъым. Шы сурэт сщIыну сыхуожьэри – къэрэндащыр матхъуэ, адэкIэ хетхэ, мыдэкIэ

хетхэ. Созэш, Къари къэкӀуэжыркъым. Пшапэр зэхэуауэ Бабэ къосыж. Дыгъэр къыщӀэкӀыу къхъэжыху мо лЫжь нэщӀхэр бгъэлэжъэну гуэныхъкъэ? Щхъэупсысэм нэхрэнэхъ жан джыдэр пырхуэм трельхъэри, хэщхъэжыну лэгунлейм къокӀуэ. ЗымытӀэщӀу шей егъэпщтырыж, зы шейбжъэ кӀрегъахъуэ, шейбжэмышкӀэ зэищӀӀэурэ фошыгъур хегъаткӀухъ, итӀанэ зэ йоубри, шыуан цӀыкӀур лъахъшым фӀедзэ, кхъуейжъапхъэр игъэхуэбэжыну. ФӀэтыджэн уэздыгъэт абыхэм щыгъуэ щыӀэри, щӀегъанэри, Ӏэнэм пэротӀысхъэж. ТӀэу-щӀэ еӀуба къудейуэ, джэ макъ гуемыӀу къоӀу: «Мамэт!» – желэри.

Бабэ, и шейбжъэ ныкъуэфыр ӀэщӀэсысыхъу Ӏэнэм трегъэуэвэжри, щӀокӀ. Сэ лэгунлей бжаблэм соувэри соплъэ. Къэджар къуажэ тхъэмадэрат, «сэлсэвет председатель» жыхуаӀуэ щытарат, шырыкъу фӀыцӀитӀ лыгыбуу, Ӏупэ Ӏуврэнэщхъыцэу, бухъарыскӀэ пыӀэ дыщафэ лъагэу щхъэрыгъыу, и ӀитӀыр и жыным илгу, абы къыбгъурыгыр мылицэ фащӀкӀэ хуэпа щӀалэшхуэт, фэ фӀыцӀэ кӀагуэ щыгъыу, и пыӀэ папцӀэр гъуабжэ-щхъуантӀафэу, и сэмэгурабгъумкӀэ кӀэрахъуалгъэ кӀэрыщӀэжауэ... ТӀуми я Ӏэр къашиякъым ди адэм сэлам кърахыну. Ар, хабзэншагъэу къэслъытэри, си гум къещӀыӀэкӀащ, ауэ, илъэсипщӀым сит пэтми, иджыри къызгурыӀуэртэкъым а щӀыкӀэншитӀыр ди деж къэзыша Ӏуэхур. Бабэ къегъээзж аби, шыуан цӀыкӀур лъахъшым къыфӀехыж. Унэм щӀэкӀыну щежъэкӀэ, сопхъуэри и джэдгукӀэр соубыд:

– Япэ кӀыцӀэ хэщхъэж, Бабэ, мохэр къыппӀэплгъэнщ, – жызоӀэ. – Уэ махуэ псом унэщӀащ, ущӀэмыхӀыу хэщхъэж...

Бабэ Ӏэ сэмэгур си щхъэм къыделгъэ:

– Сэ си хэщхъэжыр зэфӀэкӀа хуэдэщ, Беижь, – жи (Беижьт ар игъащӀэми къызэрызэджэр).

Унэр зейм иригъэблэгъэным пэмышлгъэу пыӀэ папцӀэмрэ бухъарыскӀэ пыӀэмрэ ди пэш ищхъэрэм щӀыхъакӀэт. Сэри ди адэм я ужь ситу сакӀэ-лъыщӀохъэ. Къуажэ тхъэмадэм, ущӀэжи усэжи хэмылгу, шэнт гъэшар къещтэ, жбантӀэм макӀуэри мэтӀыс. ПыӀэ папцӀэм шэнт щхъэгъуэр утыкум кӀрегъэуэври:

– ТӀыс мыбдеж, лЫжь! – жи. ЛЫжькӀэ къещ мыхъумэ, зэрыхабзэу, тхъэмадэкӀэ ди адэм къеджэркъым.

Ар зэхэзых си гур къодзэкъыкӀ. Сэ щӀэ мыгъуэркъым къыдахыну лейр зихуэдэр, си гур мэгузавэ, мэугъэ, си псэр мэлгаӀуэ: «Ялыхъ, дыкъегъэл! Ялыхъ, дащыхъумэ! Ялыхъ, дыкъегъэщи, зыри къамыгъуэту щӀэгъэкӀыж, я закъуэпцӀийуэ щӀэгъэкӀыж мы лъагъугъуейхэр!» – жиӀэурэ, ауэ ар зыми зэхезгъэхыркъым, си щхъэмрэ си тхъэмрэ фӀэкӀа – си псэр дзапӀкӀэ сӀыгыщ. Бабэ нэщхъей дыдэу щысщ. Сэ гупэ щхъэгъубжэм сыбгъэдэтщ, щхъэгъубжашхъэм си ӀэфракӀэ ижыр тезгъэувауэ.

ПыӀэ папцӀэм зимыӀэжъэу унэр къэщын щӀедзэ. Хабзэрыпсэу къэралхэм зым и уни кърагъэщынукъым, прокурорым и Ӏызын хэмылгу, ордерыр кърамыгъэлгъэуауэ. Бэлъшэвич лъэхъэнэм ди къэралым сыти щӀащӀэ хъурт, санкцэ ямыӀэми. Ди деж къэкӀуа щӀэщыкӀакӀуэм апхуэдэ тхыль иӀыгъакъым, иӀыгъами, дигъэлгъэгуакъым. Абы ищӀэр хабзэншагъэт. Псом япэу гъуалыпӀэм бгъэдохъэри, щхъэнтэм телъ нып щимэ пльыжыр къещтэ, зэпеплъыхъ, вагъуэ къуапитху хэдыкӀа зэрытетыр игъэщӀагъуэ нэхъей, и дамэхэр дрегъэуей. ИтӀанэ пӀэр зэрегъэдзэкӀ-къызэрегъэдзэкӀыж, уэншэкум йоӀэбэ. Зыри щимыгъуэткӀэ, зрегъэзыхри и щхъэр гъуэлъыпӀэ щӀагъым щӀелу; къыщыщӀихыжкӀэ пыӀэ папцӀэр щхъэрохури – си гур

тозагъэ. УрысыбзэкIэ мэхъуанэри, пыIэр еутхыпщI аби, щхьэрекъуэж. Апхуэдэ хьуэнэкIэ игъащIэм зэхэсхатэкъым, бухгалтерым жиIэу фIэкIа, кыкIри кыызгурыIуэртэкъым.

Орджоникидзе и сурэтышхуэ блынджабэм еIулIати, бгъэдоувэри йопль, и щхьэр егъэкIэрахъуэ, зыгуэркIэ мыарэзыуэ, ауэ псалъэ жиIэр-къым. Алыхьым ещIэт абы игу къэкIыр – е мы враг унагъуэм Серго и сурэт щхьэ кыфIадза жыхуиIэт, е зызыкIыжа лIы щэджащэр фIэмы-фIу арат, е ар пыIэ папщIэхэр кьридгъэпщIэну зетхьэу и гугъа – сытми, мыарэзыуэ IуегъэзыкIри, шкафыр къэщын щIедзэ. Къыдэгъэжхэр щы-щIипщытыкIым, Бабэ и сэ зэIульхьэ дахэр кыпнэщIохуэ, тхьэмпитIри кыIуихыгурэ егъэщIагъуэ, IурыIэбээрэ егъэунэхури, итIанэ и жыным иредзэ. «Къыумыщтэ, ар си сэщI!» – жысIэну си гум кыпыльэдат, арщхьэкIэ сышынэри, ескъухыжащ. «И натIэ иукIащ, – жи си псэм. – Бабэ имыгъэтыс закъуэмэ!»

Шкафыр тIууэ зэтетти, щIагъыр щызэлъыгъэIэсым, пыIэ папщIэм зыкьэIэтыжри ищхьэ тегъэувапIэхэр кьэIэбэрэбыхь. Нэхъ лъагэ дьдэм щы-нэсым, лъапэпщIий зещI аби, кIэструл удзыфэ цIыкIур кыщигъэщIейкIэ, абы ит тхьу гъэвэжар кьрекIутри зытрекIэж, и бгъэм кьэжэхьу... Псэми нэ иIэу жалэ, ар си псэм щилъагъукIэ, «уэхухуху!» – жеIэри тозагъэ. Езы лыгъэтIысым занщIэу зыкьегъазэри, урысыбзэкIэ аргуэру мэхъуанэ, «мы кыызэфщIар сыт!» – жыхуиIэу. Бабэ и IитIыр зэгухэри:

– Си зэран хэлъ абы? – жи. – Сэ зызгъэхьей мыхъуу сыщысщ... си IитIыр зэтэдзарэ си лъакъуитIым лъахъэ илгъу.

ПыIэ папщIэр си дежкIэ ноплъэ:

– КъакIуи мы си бгъэр схуэльэщIыж, – жи.

Сэ зызгъэхьейркъым. СфIэпсэкIуэди хьуркъым, сигури схубгъэдэ-хьэркъым.

– УэраIэ жыхуэслэр! – жи, и нащхьуэжытIымкIэ къэпыджэу.

– Сэ ар схуэльэщIынуIым, – жызоIэ сыщышынэурэ. – Сэ си бгъэм зыгуэр тезгъаткIуэмэ, Нанэ схуелъэщIыж...

– КIуэи къеджэт-тIэ уи нанэм!

– Нанэ щыIэIым.

– Сыт щIыщымыIэр? – сыкъаубру нащхьуэжытIым.

– Ари ягъэтIысащ, – кысIуороху сымыщIэххэу: «Нанэ хэсу ягъэ-лажьэ» – жысIэ си гугъэжу мо си псэр зэныкъуэкъу псалъэ гъуамэр кыызжьэдолгъэт.

– ПщIы умыупс! – жеIэри кысхуоль къуажэ тхьэмадэр. – Ар нарты-худэчым щыIэу аращ.

– Жэщми махуэми кыщамыгъэкIуэжкIэ...

ПыIэ папщIэмрэ бухъарыскIэ пыIэмрэ зоплъыж, гурыIуэгъуэкъэ мыхэр зищIысыр жыхуаIэу.

ЛыгъэтIысым щащыхур гъуэльыпIэм кьрельэфри, тхьу зытрикIа и бгъэр абыкIэ елъэщI, еныкъуэкъуу, езауэу елъэщIыж аби, щащыхур кыыхыфIедзэж, арыххэуи унэр къэщын щIедзэж. Хьэкубжэр Iуехри, пэрIэмбэмкIэ йотIэщIыхь. Алыхьым ещIэ абы хьэкум кыщилъыхъу-ар. Бомби, гранати, пIэтIрони, кIэрахъуи? Ди адэм игъащIэм апхуэдэ Iэщэ зэрихьэу щытакъым, щакIуэ фоч къудеи иIакъым. Уеблэмэ джэд фIигъэжыныр и жагъуэу апхуэдэт. ПыIэ папщIэм, зыри щимыгъуэтым, сенэм макIуэри Бабэ и пхьэ гъуэльыпIэр кызэрегъэдзэкI-нызэрегъэдзэкIри,

пlэшхбагъ щlагъым гъущl тхьэмпнэ улъия, пхъэкl телъу, кыщlех аби, ар игъэкlэрахъуэу пэшым кыщlехъэ:

– Мыр слlо, лlыжь, мы сэшхуэр щlызепхьэр? – жи. – Коммунистхэр ирибукlыну ара?

Бабэ, и щхьэр егъэкlэрахъуэри, lэнкуну и литlыр зэблех:

– Сыт сэ клlэмунистхэр сьукlын мурад силlэу ущlигугъэр, щlалэ? – жеlэри кыхудоплъей, итlанэ къуажэ тхьэмадэм хуоплъэкl, кыщlыжынкlэ гугъэ хуэдэу, арщхьэкlэ бухъарыскlэ пыlэм апхуэдэ игу къэкlыххэркъым: а зэманым фlэрафlэхэм къулыкъу лъагъэсу хэбзакъым.

– Ыл! – жи лlыгъэтlысым ауан хэлъу.

– Сэ грэждан зауэми сыхэталым, гуолачи сашlаlым! – Бабэ и псалъэр хуэмурэ еукъуэдий. – Сыт сэ клlэмунист сьукlын хуэдэу кызащlарисщlэжари?.. Си гъащlэр сывэу-сысэу къэсхьащ, клlэльхуозыр жалати, сыхэхьащ, солажьэ-сошхэж... Налогу жалэмэ, дот, сэмэлэблэженэ жалэмэ, дот, lэблигацэ жалэми, дикlуэтырlым, шэрэ лыуэ кыттехуэри догъзащlэ...

– Нэмэзи пщlырlэ?

– Нэмэзи сощl, нэщlри соlыгъ...

– Куэдщ ар, лlыжь, бэяуж иджы.

Бабэ, ар зэрыхуейм хуэдэу кыгурыlуа хъун мыгъуэти, пыlэ папцlэм гугъэу худоплъей:

– Хуит сыпщlыжу ара?

Лlыгъэтlысыр щlодыхьэшхыл:

– Ара къудейт узыхуейр.

– Уа, щlалэ, мо сэшхуэ хуэдэм щхьэкlэ сьбгъэкъуаншэу арамэ, ар хьарбызхъумэу сыщlыщlытам щыгъуэ абы щызесхьауэ аращ...

– Коммунист накlуэмэ, ирибукlыну, ы? Фсе! Удгъэтlысу аращи, лlыжь, зыхуапэ.

– Сывгъэтlысыпэуи? – Къоулэбжь Бабэ. – Си лажьэр сыт? Сщlар сыт?

– Ар адэ кыщlыбжалэнщ. Зыхуапэ!

Сэ, нетlи хуэдэу, щхьэгъубжашхьэм зытезгъэщlауэ сыщlытщ сыгузавэрэ сыпlейтейуэ, ауэ иджыри си фlэщ хьуркъым зыгуэрим игу техуэу Бабэ игъэтlысыфыну – а цlыхуфlыщэр, а цlыху щабэр, а фlэрафlэр! Апхуэдэ къанлы щылэпэми, сэ сыт си лажьэр, сэ сыт ещlар, си адэр игъэтlысын хуэдэу, сэ апхуэдиз лей кызыихын хуэдэу? Итlанэ сигу къокlыж Бузэ зэрагъэтlысар, Хьэмырзэ зэрагъэтlысар... адреихэри сигу къокlыжри, си гур щlоху, си псэр мэхьщlэ...

Бабэ ботинкlэшхуитl иlэт зээмызэ фlэкlа лымылlагъэуи, ар гъуэльыпlэ щlагъым кыщlех аби, лъитlагъэу мэтlысыж. А дакъыкъэм ботинкlэ лъапщэм ткlуэпсышхуэ кытоткlуэри, лъагъуэ хишу йожэх. Мис абдежым сэри, си гугъэр хызохыж аби, ськыщlеудри сыгъуэгъу щlызодзэ: си лъакъуитlри тепкlэу-теуэу магъ, нэпсыр кыщlэлъэлъу, си нитlри магъ, си бзэри мыхъуанэф-мышхыдэфу магъ... Бабэ кыщlольэтри си дежкlэ зыкбедз. Пыlэ папцlэм, и клlэрахъуэр кърегъэцlэфтри, Бабэ кыттреубыдэ:

– Убгъэдэмышхэ абы! – жи. – Убгъэдэмышхэ! Къыбгъэдэкl!

Бабэ збгъэдэкlыркъым, сызрикъузылlауэ си щхьэ мыупсым lэ кыиделъэ, си нэпсхэр lэхъуамбапщэмкlэ щабэурэ схуелъэщl.

– Укъыбгъэдэмыкlмэ, сыноуэнущ, – жи модрейм. – Сэ мы клlэрахъуэр кыщlызатар аращ.

– Къауэ уримыкъуамэ! Къыстегъэпщэхэ уи гур.

Ди адэм хуэмурэ сегъэудэлужри, зихуапэу щедзэж. Бабэ мыпIащIэурэ ботинкитIыр лъетIагъэ, вакъэ лъэпсхэр егугъуурэ епхэ, джэдыгур щетIагъэри, дыжь пыIэри щхъэретIэгъэж:

– Сыхъэзырщ, – жи.

Сэ, сщIэр къызгурымыIуэжу, пыIэ папцIэм и кIагуэкIэм сопхъуэ:

– КхъыIэ, япэ щIыкIэ хэгъэщхъэж... Нобэрей махуэм нэщIащ...

ПыIэ папцIэм зыкъеIуантIэри къызоIунцI аби, унэкум сыкъредзэ, шэнт щхъэгуэр изуду.

Иджыпсту согупсысыж сэ а дакъыккъэм сщIами, согъэщIэгъуэж – абы дигъэльэгъуа псом яужькIэ дауэ ескуа нобэрей махуэм нэщIу лэжьа лIыжьыр япэ щIыкIэ хэгъэщхъэж, жесIэну? Дауэ щытми, цIыхуш, цIыхум гушIэгъурэ хъатыррэ хэлъын хуейщ жиIагъэнт си гум. Сыту мащIэ дыдэт сэ гъащIэм хэсщIыкIыр! Согупсыс: абы и пIэ сэ ситамэ, дауэ зысщIыну пIэрэт? ЦIыху сызэрыхъурэ гъуазэу сиIэ псэм сигъэкIуэнтэкъым цIыху-гъэтIысакIуэ, топыпэм срагъэльдэу ягъэуэну къыспаубыдами! Пэжыр зы-щIэр дыкъээыгъэщIа закъуэрэщ, ауэ мы жысIэм хуэдэу сэ зыкъысщохъуж. Мо пыIэ папцIэр иджыри псэумэ, дауэ зэплъыжу пIэрэ? Ящхъэрыгъ пыIэм емылыгътауэ, пыIэ папцIэм ещхъ Iэджэ щыIащ а лъэхъэнэ мыгъуэм.

... Арати, Бабэ япэ иту, лIыгъэтIысым и кIэрахъуэр гъэпкIауэ кIэ-лIыкIуэу, къуажэ тхъэмадэр шуукIэкъалэу здыщIэкIым, пыIэ папцIэм и макъыр сенэм къоIукI:

– Смэтри, лIыжь, ущIэпхъуэжыну ухуемыжьэ, – жи, – мы кIэрахъуэм иль шиблри зэпхезгъэдзынщ уи гум!

Сэ апхуэдэ псалгъэ дыдж цIыхум къыжьэдэкIыгу зэхэсхатэкъым, ар лажъэншэу яубыда Бабэ, зэрыщIэпхъуэжын къару зыбгъэдэмылIыж Бабэ къызэрыщыхъуар си нэгу къыщIэзгъэуэри, аргуэру гъын къыщIэздзэ-жаш, ауэ си гъыр пыIэ папцIэм кIэпIейкIэу къридзакъым, бухъарыскIэ пыIэри къеплъэкIыххакъым. Апхуэдэ мыгъуэу Бабэ щIашри (пэжы жы-пIэмэ – щIахури) унэр нэщI мэхъу, пэшыкум деж пкъо щIэта хуэдэу, унэр зэтезыIыгъэ пкъор щIача нэхъей, Iуащхъэмахуэр хачу къуршыр тхъэмыщкIэ ящIам хуэдэу. Хамэ хъуа унэм сыкъыщIожри, сылъэпэрапэу Бабэ сыкIэлъожэ, сыщIыкIэлъыжэри си мурадри къызгурымыIуэжу – е здашэр зэзгъэлыгъуну арат, е къатесыхъыну гугъэ сиIэт? Хэт ищIэн сабий гужъеям игу къэкI псор! Дунейр апхуэдизу ункIыфIати, куэбжэм дэкIыж лIищыр ныбжыым ещхът. СашIэрохъэри, Бабэ и джэдыгукIэм сыщепхъуэ-кIэ, пыIэ папцIэ угъурсызыр къызжьэхолъэри сыкъыIухуж.

Бабэ зыщIэмысыж унэм си псэр схушIэмыхъэжу, дэкIуеипIэ щIыIэм сытотIысхъэ; си IэгуитIыр си жьэпкъым щIэгъэкъуауэ сыгъыу сыщысу, зыри зымыщIэ Къарэ къосыж, мэджыту щыта еджапIэм къокIыжри. Си насыпт ар къызэрыкIуэжар, си закъуэу сыкъэнамэ, делэ сыхъункIи хъунт!

– Сыт ущIэгъыр, зыгуэр къоуа? – жи.

– Къызэуа мыгъуэщ, сиукIащ... Уэри уиукIащ... Псори диукIа мы-гъуэщ...

– Хэт къоуар? ДызыукIар хэт? – жи Къарэ Iэнкуну.

– ПыIэ папцIэм!.. ПыIэ папцIэ угъурсызым!..

Къарэ иджыри къыгурыIуэркъым къэхъуари, зэхэзешхъуэну къы-зоплъ.

– Бабэ! Бабэ мыгъуэр ягъэтIысаш... ПыIэ папцIэ гуэр къакIуэри кIэ-

рахуэ гьэпкIакIэ дихуащ... Пырсидадилри и гьусэу... Бабэ и щхьэупсысэри идьгьуащ...

Къарэ, къэхуар къыщыгурыIуэм, къызэфIэлIэ пэтащ, итIанэ къыщидри зэщыджэу хуежыащ.

3.

Ауэрэ сыхьэт ныкьуэ дэкIа, сыхьэт дэкIа – сытми, зыгуэрхэм хыбар Iэрагъэхьа хьунти, Нани, мэз лъапэм нэс къокIыжри, и IэльэщI Iув зэпрыдзыр къешэкIауэ къосыж, макькIэ мыгьыу, ауэ и нэпс къыщIэльэльхэр IэльэщI кIапэмкIэ ильэщIыжу. Зэдэлъхузэшпыпхьум, дызэрыгьым хуэдэурэ, зыдодз аби, IэплитIкIэ зэщIыдоубыдэ:

– Нанэ!.. Нанэ мыгьуэ! Дауэ дыхьужыну иджы! – жытIэурэ. – Дыунэхьуа мыгьуэщ, Нанэ... Сыт иджы ди Iэмалыр, Нанэ? Дэнэ мыгьуэм дыкIуэжыну?..

Нанэ, и IитIыр ди щхьэхэм къыдилъурэ къыдодэхашIэ, щабэурэ къыдоушие:

– Фымыгь, – жи, – фымыгь! Фи адэр шыуагьэкIэ дашауэ аращ... Абы щIагьэтIысын лажьэ кIэрылькъым. Я шыуагьэр къагурыIуэжмэ, къаутIыпщыжынщ. Фыбэауж! ТхьэмыщкIэм шхын тIэкIурэ щыгьын хуабэрэ хузэзгьэпэщынщи хуэсхьынщ. Ар иджыри сэлсэветым шыIэщ. Фэ фыгуэльгыжи фыжей.

Нанэ пIащIэу мэжаджэ тебэ егьажьэ, зы джэд, джэдыкIэ зыбгьупщI егьавэ, кхьуей пльыж хьуреишхуэр гьуауэ уэнжакьым кърехыж, шатэ банкIрэ фошыгьу кIанэ чилэрэ щIегьужри – псори дэнлгьэч матэм ирегьэзагьэ, и щIыIум щIагьщIэль хуабэ, Iэпэхь лъэпэдитI, пщэдэлгьрэ цыджанэ Iуврэ щIегьуж, дыжь IэльбитI трелъхьэж аби, напэIэльэщI къабзэкIэ щхьэщыпхыкIыжауэ, ар и Iэблэм фIэлгьу, сельсоветым йожэх, арщхьэкIэ IуэхущIапIэм щIагьэхьэркъым, и щхьэгьусэми IуагьащIэркъым, ирагьэпсалъэркъым, ауэ матэр Iахри Бабэ ират. Ар къэтэджыну хуожьэри – къагьэтэджыркьым, къеплъэкIыну хуожьэри – кърагьэпллъэкIыркьым. Нанэ къежыхь, зыхуээ псоми йольэIу – зыми хузэфIэкIыркьым зэхуагьазэу зэрагьэпсэлъэну. Кьуажэ тхьэмадэм йольэIури – нэкIэ къеплъыркьым, парт секретарым зыхуегьазэри – къепсалъэркъым, колхоз тхьэмадэм зыхуегьэщхьри – и гум IункIыбзэ етащ.

Ди анэр кIэлъыплъу, кIэлъыгуIэу Бабэ къуажэм даша нэужь, Нанэ къокIуэж аби, емышхэрэ емыфэу, псы егьэхуабэ, Къарэ дэрэ дыкьыгьэтэджурэ, гьуаплгьэ тасышхуэм чэзууэ дригьэтIысхьэурэ дегьэпскIри дегьэгуэльыж, дымыпIыщIэн щхьэкIэ, шхыIэн кIапэхэр къыщIеупщIэ, упщIэ гуэрхэри къытгырелIэ; итIанэ йоувалIэри, жьыщIыпхьэу игьуэтыр ежьыщI, дыжыпхьэу къыпэщIэхурэ едыж. Пэшыр зэльыIуехыж, зэщIепхьанкIэ, зэщIелъасэ аби, лэгьунлейм макIуэри тхьэмахуэкIэ тхурикьун еупщэфI...

Зэдэлъхузэшпыпхьуми ди гуауэр тхуэгьэткIуу дыжеифакьым а жэщ угьурсызым. Нани зыгьэпсэхугьуэ имыхуэ щIыкIэ, бригадирыр къосри, и хьэмкIутIей баш пльыжымкIэ пырхьуэм къытоуIуэ. НэгьуэщI мыхьуми а махуэ закьуэм зрагьэгьэпсэхун и гугьа хьунти, баш макьыр къыщыIукIэ, ди анэр къыхоштыкI. Бригадирыр къазыхьу макькIэ къоджэ:

– ПсынщIэу бригадэ пщыIэм гьээж... КIэху къещI.

Нанэ щІэкІакъым, жэуапи иритакъым. МыпІащІәу щәращ тІәкІур ешх, нет ещІ, андезри ещтә аби, арджән нәмэзлыкъ папщІәм тоувә:

– Іәлоху Іәчбәр!..

Пщәдджыжь нәмэзым иужькІә, нәмэзлыкъым тесу тхьэ йолъәІу:

– Ялыхь, мы дунейр къэзыухуари, гущІәгъур зиІәри, дә дызыщыгугъри уәращ! Ялыхь, мы дә къыттехуа хьэзабыр тшхьэщык! Лей къыдэзыхами хуумыгъәгъу! Лажьэ зимыІә мы лЫжь тхьэмыщкІәми уи нәфІ цыгъахуи узыншәу и унәм къэхьыж. Ялыхь, ди сабийхәр зеиншәу къыумыгъанә!

Нәмэзлыкъыр Іуихыжа нәужь, Къарә дәрә къыдоушице:

– ШкІуолым зыкъыкІәрывмыгъәху! – жи. – Учтилхәм ягу зэвмыгъабгъәу феджә!..

ІәлгәщІ Іувыр зрешәкІыжри, езым мэз лгәпә пщыІәм егъэзәж, зы щІезгъәхмә, лЫжьым зэран хуәхьункІи мәхьу, нәхьыфІу сылажьэмә, гущІәгъу къыхуащІынщ, жыхуиІәу.

... Пщәдджыжьыр си школкІуәгъуәти, ськъыщолъәтри, пІәр Іузмыху, сыщІож, ди жэз къубгъан щІәращІәр си куә зәхуакум дызоубыдәри, сыхуеиху згъәщІейуэрә, къубгъан быдз кІыхьым къысхуиж псы щІыІә мылымкІә зыотхьәщІ, бжәІупәм сыІумыкІы. Унә гупәр гьәм и кІуәцкІә тхыпхьәщІыпхьәу зезыхьә Къарә, ар ильагъумә, къызэхьыдәнущ, ауә ар иджыри къәтәджакъыми, сымыгузавәу ләгъунлейм сыщІопкІә сышхәнү. СыщІопкІәри – Іәнкуну ськъокІуәтыж: Бабә и шейбжьә ныкыуэфыр зәрыныкыуәфу Іәнә хьурейм тетщ, шейбжәмьшхри къызәрыхинауә хәлыщ, стәчан пІащІәм къина шейм трицІа мыл пхьафәм иубыдауә. Зи ІәхьуамбищІри джыдәкІым плІимә ищІа ләжьакІуәшхуәм къращІа лажьәр игу темыхуәу, уаер къеуа хьунт.

А шей ныкыуәфым трищІа мыл пхьафәр си гум къыщыдридзейкІә, си псәр мәупщІыІу; ар си нәгу къыщыщІәувәжкІә, си гур къызэфІонә. Абы лгәндәрә зы лы гьащІә кІуа пәтми, а лейр схуегъәхыркъым...

Арати, Бабә зәрыхамыгъәщхьәжа, Нани дәр щхьәкІә щысхуе имышха кхьуейжьапхьәр согъәхуәбәж, ныжэбә дянәм игъәжя мәжаджәм дызошх, пыжьыпс щІыІә тызофыхьыж аби, хьыдан тхылгьылгьәр сІыгъыу сыдокІ, школым зыкъыкІәрызмыгъәхуну. Гъуәгум и зәхуәдитІыр зәпызмычауә, си джәгуәгъухәм ящыщ къыпршкәжь цІыкІу, «БлутІә!» – жиІәу къажәурә къысщІәрохьә, гуфІәжу си япәм къольадәри, и къәбышхыдзәхәр къысхуәтІ:

– Ныжэбә уи адәр ягъәтІысауә жаІәри, пәж? – жи. – Ллот къидыгъуар?

Абырә дәрә зәи дызэфІәнәтәкъым, дызәзәуатәкъым, ауә мызыгъуәгум си ІәштІымыр и нәшкІулым тәхуәу соуәри, изоуд... Сә игъащІәм зәуәныр си жагъуәщ, зыгуәр сыукІ нәхьрә ськъиукІмә нәхь къасщтәу, ауә иджыпс-ту сигури, си псәри, си псатхуәри ІәштІымым кІуати схуәубыдыжакъым: сллот, нтІә, ар си гуауәм щІригуфІән хуейр!.. Щылыщ ар, къәуІәбжьауә къысхудоплъейри, гьыркъым икІи бзаджә жиІәркъым... Зәгуәрым хьарбыздыгъуә здәсшати, къысхуәупсәри къәрәндащфІәлгьхә дахә къызитауә зесхьәрт, къисхри, хуәздзыжщ аби, школым сымыкІуәу къызгъәзәжәщ. Мылуцә – арат абы и цІәр – къыщолъәтыж, ныскІәлгьожәри, къәрәндащфІәлгьхәр си жышым къредзәж:

– Мыр фәеплү уәсташ, къысхуумыдзыж! – жеІәри.

Иджы, а емькІур сигу къыщыкІыжкІә, сызәгупсысыращ: Мылуцә и дзәлыфәр къыщІысхуитІар – тобә, Алыхьыр зыщІән! – си гуауәм ири-

гүфлэу аратэкьым, сә кысхуэгуэпэн и мураду кыщцлэклынт, жызола, ауэ гурылгыфлыр и псалгә мышыум зэриггәкгуэклауэ кысфлюшл.

Куэд дәмькыуи дызэкгужащ абырә сэрә. Ауэ нартыхудэчыныр яухыу Нанә кьәкгуэжыху еджапләм сахуэкгуакьым. Нанә кьәкгуэжщ, сызэрыделэр кызыгуриггәлуэщ, фыуи кысхушцлэуэри, итланэщ классым щызгьээжар. Ди еггәджакгуэри кыызэшхыдакьым, еджапләм и ләтащхьэми псалгә кыызжилакьым, еджакгуэхэри зэрысиньбжьбгьуу кысхуэнэжаш. Сыту флыт, жызола, ди кьуажэггьухэр пыла папцлэмрә бухьарыскла пылэмрә зэрахуэзмыггәдар! Тхьэшхуэм дыкышциггәщцлым щыггүэ, цлыхур номиным хуэмыкгуэжын щхьәклә, Езым щыщ нэхьыбә кытхилгьхьаш – уэрэд дыусыфу, макьамә зэхәтлгьхьәфу, дунейм и щәху гьәпщкгуахәм щыщи кызылутхыфу, нәм кыыхуэмыубыд галактикэхэр кьәтхутәфу, планетә жыжьбэхәм кгуэф кхухьлгәтә дыухуэфу, псоми ящхьәжыращи, лей кыдэзыхам хуэдггәгьуфу, бийм декгужыфу, мывәклә кыдәуам мэжаджкәлә деуэжыфу...

Кьарә, нэхь губзыггәти, зэпимыггәууэ еджапләм кгуащ.

4.

Бабә здашар район тутнакьәщырати, Нанә махуэ кьәс шәджагьуашхәм ирихьәлэу гьуэмылә хуихьу Дохьушыкьуейрә Хьәтуейрә я кум итащ, ди адәм и хейр ящцлэху. Тхьәмьщцлэжьым сыт щыггүи шхән флэфлу щытати, абы нэхьыбәрә ириггәпщәфлу щыта шхыныггүэхэр Нанә хуабәу ләриггәхьәрт – ху мэжаджә, щлакхьуэ зәтеуплэщцлыкә, лы дәлән, джәш лыбжьбә, лы гьур гьәжьбә, джәдлыбжьбә, кхьуейжьапхьә...

Ауэрә бәлшэвич хеящләм и чэзури кьос. Пцлыпхь ләджә гьәсауэ яләти, абыхәм ящыщу дауэггүу увын зыкьом зэхуашшәс, хәт ди кьуажэггүу, хәт хамә жыләу, ауэ – телгьыджәракьә! – мышынәу пәж жызылән, имыкгуэту ди адәм кышщыжын кыыхаггәхуэркьым. Уэчыли кьраггәщтакьым, апхуэдә хабзә щылауи езыми ищлэххәртэкьым. Хейщлапләм Нани щлаггәхьакьым, нәггүэщл кьуажә кыкыгу кьәкгуа ди шыпхьухэри бжәлупәм флаггәклакьым.

Хеящләр лы гьум кләщл гүэрым кызылгуех, и щхьәщ флыцләр утләрәзарә и нитлыр нащхьуэу икәи жьәпкыпә дыкьуакьуэу, далимауэ и бзәгупә плыжьыр кьриггәжрә лупә гьушцлэхэр кыибзеихьу.

– Налә Мыхьәмәт, кьәтәджыт!

Бабә кызылфлювә.

– Уи унәцләр, уи цләр, уи адәцләр кьыджәләт...

Бабә ләнкуну зеплгыхь:

– Гау, фә фщләрлә ар псори!

– Уә ухуиткьым укьыдәупщцыну, – жи. – Дызэрыноупщцлым и жәуапыр кьәггәдәвай!

– А уә укьызэрызәджаращ си цләр: Налә Кьубатий и кьуэ Мыхьәмәтыр сәращ.

– Ильәс дапщә ухьурә?

– Ильәс хьщлрә пщлырә сохьу.

– У-дәнә кьуажә?

– Сы-Хьәтуейш, зиунаггүэрә!

– Апхуэдә кьуажә щылэкьым, – жәләри хейщләм и нә нащхьуитлыр кьеггәпыджә. – Судыр кышцоупщцлә, жәуапыр тәмәму кьәт.

– Ае, иджы зэреджэр Стари Урыхуц.

– Парт гуэрым ухэт?

– Ахьай сыхэт! Сыхэтц. И курыкупсэм ари!

Нащхуэ пьджэр кьоуІэбжь, пІейтейуэ и пхэр зэредзэ.

– Ар сыт хуэдэ парт? – жи, зыхуихьынур имыщІау.

– Сыт щхьэкІэ, кІэльхуозырац... Мис а «ШэчэркІэ» зэджэ кІэльхуозым джыдэ жан сІыгьыу сыхэтц.

ХеищІэмрэ прокурорымрэ кыщетхьри, макьыншэу зэфІосысэ.

– УмыгушыІэ, лІыжь, судыр гушыІэпІэкьым, – жи жьэпкьыпэ дыкьуакьуэм. – Партымрэ колхозымрэ зэхыумыгьэгьуащэ.

Щхьэц хьурыфэм и нитІыр Бабэ кыттреубыдэр аби, кьиубрууэ кьопльри:

– Нало Мыхьэмэт, – жи, – уэ узэрагьэкьуаншэхэм ущыгьуазэ?

– Уэлэхьи, сыщымыгьуазэ! Хэт сеупщІами, зыри кьызжимыІэфа...

Сэр-сэру согупсыри, кьуаншагьэ гуэр скьуэлъу сымыгьуэт... СыщІагьэкьуэншэн хуейри сыт? ИгьащІэм сыдыгьуакьым, зыгуэрым и мылкъу фІэсшакьым, зыгуэри сезэуакьым, зыгуэри сьукІакьым, нэгьуэщІым и физи ськІэлььыкІуакьым, кьэралым и щІыхуи, цІыхум я щІыхуи зытезгьэхуакьым... Уэ егупсыс, Алыхьым и нэфІыр зыщыхуэн, сэ сыщІагьэкьуэншэнур сыт?..

Жьэпкьыпэ дыкьуакьуэм и Іупэ Іувхэр зэкІэщІеш, щІэдыхьэшхькІ нэхьей, итІанэ ахэр кьебзеихьыж аби, и бзэгупэ плтьыжьыр егьэпщкІужри:

– НтІэ, кьэдаІуэ, Нало Мыхьэмэт, уэ узэрагьэкьуаншэхэр сэ ныбжесІэнц, кьызжаІакьым жумыІэжын хуэдэу. Япэрауэ, уэ укулакы жаІэ...

Бабэ и дамэхэр дрешей, ар сыт хьэдыгьуэдахэ жыхуиІау:

– А зиунагьуэрэ, кІэльхуозым сыхэту дауэ сызэрыгуолачыр!

– Си псалгьэр зэпумыду кьэдаІуэ. Уи суд щашІэкІэ, псалгьэ кьуамытауэ жыпІэнІауэ ухуитІым. КьыбгурыІау? КьэдаІуэ-тІэ! Уэ, Нало Мыхьэмэт, колхозым урибийуэ жаІэ...

– Сырибиймэ, сыхыхьэнт? Си щІы Іыхьэри, си былымри, си гуэнри хэслхьэнт? АпхуэдэпцІ цІыхум иупс хабзэ!..

ХеящІэм и нэшхуитІыр кьегьэхуэпскІ, и пэри пырхьыу дрелгьэфейри, итІанэ кьоль:

– ЗэщІэкьуэ уи тІуалэр, лІыжь!

– Іау, сэ уи адэр си ныбжьэгьуащ, шыгьупІастэ зэдэтшхащ, апхуэдэу щхьэ укьызэщрэ?

ХеищІэ нэмысым кьемызэгь псалгьэ дыдж аргуэру и гум кьилгьэдауэ щхьэц хьурыфэр кьыщолгьэт, ауэ и жьэм кьыжьэдимыгьэкІыу ирекьухыж аби, йотІысэхыж, Бабэ нэкІэ кьишхыу. ИтІанэ и жьэпкьыпэ дыкьуакьуэр дрегьэуейри:

– КьэдаІуэ адэкІэ! – жи. – Мыгувэу советский властыр кьутэжыну уогьэхьыбар, цІыхухэм налог ямытыну кьыхубоджэ. ЛыщІэ бгьэпщылІу щытауэ жаІэ, коммунист партымрэ комсомолымрэ уахуэпсалгьэу жыпІахэмкІэ щыхьэт диІэщ... Ахэр зэрыпэжымкІэ уарэзы?

– Алыхьым жимыІэкІэ сэ апхуэдэпцІхэм арэзы сатехуэну! Сэ кьызгурымыІуэу згьэщІагьуэр пщІэрэ, щІалэфІ?

– Сыт апхуэдэу гьэщІэгьуэн кьыпщыхуар?

– А зи унэр бэгьуэн, судым щІыупс кьепшалІэ хьун! Пэж жызымыІэр

зи суд ящлэми и жагъуэгъущ, хабзэми и бийщ. Апхуэдэм уэри ущигъэуэну аращ и мурадыр...

Щыхъэту къраджахэр зырызурэ къыщлэшэ хейщлэплэм. Пэж флэкла жамылэну, пэжым щыщи ямыбзыщлэну тхьэлганэ ирагъэщлэ дэтхэнэми.

Хьэбцу къагъэуври йопщлэ:

– Мы зи суд тщлэ Налом сыт хэщлэплэрэ?

– Мы зи суд фщлэ Нало Мыхьэмэт гуолачу щытащ.

– Дауэ зэрыкулакар? Моуэ нэхъ белджылыгуэ къыджеЛэт.

– Зэрыгуолачараш, абы и выжытлэым хуэдэ мы дунейм тетагъэнккъым.

Унэ хуэдиз хьурт ахэр. Трахтырым хуэдэу лъэщт а тлур.

– Щлумыгъатхъэ, мыр уэрам уэршэрлэым!

– Сыт хуэдизрэ демылъэлуами, сыт хуэдиз уасэ хуэдмыгъэплэями, къыдищэн идалэым, дэ къыдимыщэн щхьэклэ, мэзым ихури клэдет абрэджджэм пщлэншэу яритащ.

– Мы Хьэбцу сеупщлэ хьун? – жи Бабэ зэгуэпауэ. – А си выжытлэым уасэу сыт хуэдиз къахуэпщлэрэт уэ?

– Къурлэрни партри согъэпщлэ, си бохъшэ флэщлэжыр зэтэзгъэпклэри, сом минитлэ къыдэсхщ аби, слэмыхаклэ! Минищ сщлэри – имыдаклэ! Минитхум нэзгъэсри – къысхуемыплъаклэ!..

– Догуэ, Хьэбцу, витлэ щхьэклэ сом минитху зыгъэклуэдыну уэрэ сэрэ хэт нэхъ гуолачу плэрэ?

Хьэбцу, и нэ къащхъуэхэр мэутхъуэри, и пэ къуршышхуэр пыхуауэ йоклуэтыж.

Тезадэ Цыклужъей къыщлэшэри псалъэ ират:

– Мы зи суд тщлэ Нало Мыхьэмэт щлэпхурэ?

– Ауэ сытми сщлэпхурэ! – жеЛэри зеплъыхъ, Бабэ зэрылуплэуэ и нэр мэуплэралэ: – Ярэбин, езы Мамэт щлэмысу дыпсалъамэ нэхъыфлэткъэ? – жи.

Хейщлэми и щхьэ утлэрэзар егъэклэрахъуэ:

– Апхуэдэ хабзэншагъэр сэвецкэ судым къезэгъырккъым: зи суд ящлэм хужалэ псори езым зэхихын хуейщ.

– Уэлэхъэ, мыбы и унэм къуажэр егъэбжыфлэм! – жи, и щхьэр щлэкъауэ. – Езыр лэжыклуэшхуэм, сыт ищлэми, нэгъэсауэ ещлэм. Уэлэхъэ, уелъэлуамэ, укымыгъэщлэхъу!..

– Колхозыр иубу зэхэпха?

– Ахъай, зэхэсха!

– Нтлэ, зэхэпхамэ, щхьэ убзыщлэрэ? Зэриубар дауэ, хужилар сыт?

Цыклужъей насыпыншэм Бабэ дежклэ зегъазэри:

– Кхьылэ, укызыэмыплъ, Мамэт, зыгуэр щыжызагъэлэм деж. Сыпщолытэри, мыхэр зыхуейр схужыларкъым, уэлэхъэ, схужымылэ!

Хейщлэр къыхуогубжь:

– Уэ пэж флэкла жумылэну тхьэ плуакъэ? Сыт иджы Налом ущлэхуэ-лужажэр? – жеЛэри.

– Хьунщ, хьунщ, умыгубжь закъуэ! Зыгъэ прэбленэ бжэлулэм деж дылуту Мамэт жилараш: Лениным дыфлэгуэныхъти щлэры къытхуигуэ-шащ, Къалмыкъым, щлэри ттырихыжри, пщыллэплэми дригъэуэвэжаш, жиЛэри.

– Ар щыжилар сыт гъэра? – къыхолэбэ прокурорри.

– Щыжила гъэр сщлэжырккъым, ауэ щлэмахуэт, ди лэ плыщлэхэр джэ-дыгу лэгъуапэхэм игъэлъэдауэ дьуэршэрт.

– Илъэс дапщэ хъуагъэн абы лъандэрэ?
 – Iэджэ щIащ абы лъандэрэ, ар хэт ищIэжын!
 – Илъэс? ИлъэситI? Щы? Нэхъыбэ? – кыитрекутэ прокурорым.
 – Зэ догуэ! Зэ догуэ!.. Иджыпсту... Ae, зиунагъуэрэ, си къуэр кыы-
 щальхуа гъэращ!

– Уи къуэм сыт и ныбжь? – трегъэчыныхь прокурорым.

– Илъэс пщыкIутIым итщ.

ХеищIэхэр кыыхуэмыарэзыуэ, Тезадэр лъэныкъуэкIэ ягъэтIыс. Зи чэзу щыхъэтыр къраджа кудейуэ, цIыкIужьейр кыыщолъэтыж:

– Зэ! Зэ! – жи. – Сэ зы телъыджэ сигу къэкIыжащ! Сырибрикоф Хьэ-
 туйейр щиубыдам щыгъуэ, абы яшхэр зыгъэшхар Мамэтщ.

– IохьоIу! – жаIэри хеящIэри прокурорри къотэдж.

– Фи фIэщ зэрыхъун, мы си нэ хъуреитIымыкIэ слъэгъуакIэ! Мис мы Мамэтрэ TIасэ мыгъуэмрэ гузавэу, Алыхъым и хъэтыркIэ, мы нартыху тIэкIум фемыIусэ жаIэурэ къажыхь пэтми, дум илгыр кърагъэлылэурэ шы къоным ирагъэшхакIэ!

Прокурорыр IэштIымыкIэ стIолым йоуэ:

– Пу, алаурсын! – жеIэри. – Серебряков ятриха гъавэм щхъэкIэ Налор дауэ зэрыбгъэкъуэншэнур? Щхъэ зыгуэр кыыбгурымыIуэрэ уэ?

– Iагъу? – мэтIысыж цIыкIужьей, и лъакъуэр лъэгум нэмысу, и щхэр шэнт щIыбым щхъэпрыкIуэ. – Мамэт кыилэжьар кIэдетым щашх-
 кIэ, Мамэт кIэдетым я телъхъэ хъурIэ?

– Уи жьэр зэщIэкъуэ, арыншамэ... арыншамэ мы залым уцIэс... уцIез-
 гъэхунщ, – зегъэубалэц хеищIэм.

– Уэлэхъэ, псапэтэм сыщIебгъэхужамэ: пхъэ гулъэшхуэ скъутэн хуейуэ кыыспоплъэ... ИтIанэ, пщIэрэ, Фардэ сырэ ахъырзэман ищIащи, сыхэ-
 нынкIэ сошынэ: сэ сынэмысыжурэ хъэблэм ирафыжынущ... Ae, уэлэхъэ, Мамэт тхъэмыщкIэри хоным фи зэранкIэ...

– Тэджи щIэкI иджыпсту! ЗыщIегъэх! – кыытокIие хеищIэр. – Уэ зэран ухъуну аращ укыыщIэкIуар.

Тезадэ, мылицэм щыщIишыжкIэ, бжэм деж зыкыыщегъазэри, щхъэц утIэрэзам кыыхуогуфIэ:

– Упсэу! – жи, ауан лъэпкъ хэмылгу.

Абы хэту зы кIыхъсолэ плIэхуэ кыыщIохъэ кIуэру.

– Мы Налэ Мыхъэмэт сыт дэпщIэрэ? – жи хеищIэм, и жьэпкъыпэ дыкъуакъуэр Бабэ дежкIэ ешийри.

– Iэджи дызощIэ сэ а угъурсызым!

– АтIэ, жыIуэ псори, ауэ нэхъ кIэщIу, нэхъ пыухыкIауэ!

– Сыт пызухыкIынур?

– ДэпщIэр! ДэпщIэр жыIэ!

– Анихъий, игъэбжыбжьу жысIэнмэ – арщхъэкIэ, зеплхъыри щытщ, цIутI жимыIэу.

– ЕпIэщIэкI, зэманыр макIуэ.

– Мы плъагъум фызибгъу иIащ, зиунагъуэрэ, ар дауэ хуэбгъэгъу хъун!

ХеящIэм и щхэр егъэкIэрахъуэ, и Iупэ Iувхэр аргуэру къэбзеихъри:

– Дэ зетхуэр унагъуэ Iуэхукъым, Бышэ, дэ зетхуэр жылагъуэ Iуэхущ, политикэщ, – жи.

– НтIэ, сэри пэлитичу нывжесIэнщ. Мы щхъэфэгъуэплъым сэ илъэ-

сибл енкIэ сиггэлIыщIэри, лIыщIапщIэр кызымыту сыкыдихужащ. Сэ ильэсибл... хьэуэ, ильэс пщыкIубл тызольхьэ абы! Вот!

Бабэ и Iэгъуапэхэр зэрыггэлгэдауэ, псалгэ жимыIэу зыкьомрэ щысаш, зэм и пащIэкIэм щIэдыхэщхыкIыу, зэм и нэщхьыр фIызэхэуэу. Хуэмышэчыж хьури, хеищIэм зыхуиггэзащ:

– Сэ сеупщI хьуну мы кIыхьсолэм? – жиIэри.

– Мыхьэмэт, щыхьэтыр зыггэпуд псалгэ жыпIэу пхуэддэнуIым. УеупщIынымэ, еупщI!

– Ар дауэ: сэ щхьэфэгъуэплгкIэ кызыэщым фыпэрымыуэу, сэ кIыхьсолэ жысIамэ, кыисIурыггэуэу! Сэ кыисщыжын щхьэ щымыIэрэ? – жи Бабэ зэгуэпу, итIанэ щыхьэт плIэухуэм дежкIэ зеггэзэри: – Ильэсибл енкIэ ущызггэлIыщIам дэнэ кьуажэт ущызггэлэжьар?

Щыхьэту яггэпсалгэ Бышэ дамэду зещI:

– TIури зыIэ, – жи. – Истамбыл сыщыбггэлIыщIэми, сыбоггэлIыщIэ, Тэрчкьалэ сыщыбггэлIыщIэми, солIыщIэ! Абы кыикIыр сэвецкэм урибийуэ, кьэрэхьэлкьым я куцIыр пшхыуэ аращ.

– Уэ кьузэроупщIам и жэуапыр етыж: дэнэ кьуажэ ущиггэлIыщIар – фи кьуажэра хьэмэ езым я кьуажэра?

– АтIэ, зиунаггэуэрэ, езым я кьуажэращ.

– Дэнэ кьуажэ? Кьуажэм и цIэр жыIэ!

Щыхьэт кIыхьсолэм зеггэкIэрахьуэ-зыкьеггэкIэрэхьуэж, жиIэнур кыхуэмыггэуэту. ИтIанэ кыгуельгэф аби, утыкум кьреупщIэ:

– Ботщейщ! – жеIэри.

ХеящIэхэр кьэуIэбжьауэ я Iупэхэр кыIуороху, Iэнкуну зоплгыж.

– Дауэ зэры-Ботщейр! – кыхогуоукI Хьэбцу.

– НтIэ дэнэ? – Бышэ и дамэ уэдхэр дреггэлгэи.

Аргуэрыр лгэныкьуэ ираггэзэри, ХьэтIохьущыкьуэ кьраджэ, ХьэтIохьущыкьуэ и бггэгущталгэм тхылыт плгыжьц цIыкIу кьреггэцIэфтри лгэгэу еIэг:

– Алыхьгалэм кыггэщIа псом я нэхь лгэпIэ мы парт билетымкIэ тхьэ фхузоIуэ, мыбдежым щыс Налэ Мыхьэмэт Кьубатий и кьуэр и кьуэш яггэтIысахэм я ггусэу Сырибриков и телхьэу, шхынкIи дэлэпыкьуу, Хьурзокьуэм и бандэри иггашхэу, Iэщи кьахуищэхуу щытакIэ! Кьи-мыдэкIэ, Сэвецкэ властми, кэммунист партми, колхозми ебийуэ нобэр кыыздэсым кьокIуэкIым. Тисэчи девытсот трицэт сидмой ггэм Лихьэ Кьанитат щашэм ефэ-ешхэ хэсу Мамэт кьэуври, махьсымэ фалгэ иIыггыу мэхьуахьуэ: «Ялыхь, колхозыр тхуэбггыруж, партри тхуэггэлгэлэжь аби, сэвецкэр Кьатхьэным и ггэуэгум тешэж!» – жеIэри... Хьэуэ тэмэму жыIа хьуакьым: хьуэхьуакьым ар, бгауэ аращ. «Амин!» – жаIэри, лIыжьхэр ефаш. Аракгэ агитацэ жыхуаIэжыр!

Прокурорым и гур кызыэроггэуэтыжри;

– Афэрым, ХьэтIохьущыкьуэ! – жи. – Мис аращ щыхьэт жыхуаIэр, пэжри жиIэу, гурыIуэггэуэуи псалгэу.

Бабэ псалгэ кьалехри кьоупщI:

– А ефэ-ешхэм сыхэсауэ пщIэжрэ пэжу?

– Iау, узэрыбгар щысщIэжкIэ, узэрыхэсари сощIэж.

– Сыт мазэт ар?

– Сэ ар точнэ дыдэу сощIэж: декабырм и пщыкIущыращ, дыггэуасэ хуэдэм Верховни Советыр хэтхауэ...

– Хьэбцуи сеупщI хьун? – жи Бабэ, хеящIэм щыIэпхэ хабзэм ирагъ-эсати.

– ЕупщI.

– Хьэбцу, выбрым и ужь махуэм уэ дэнэ ущыIа?

– ТIасэ мыгъуэм и жэнэзым сыхэтащ.

– Iау, Лихьэхэ я хьэгъуэлIыгъуэм щхэ ущымыIарэ си гъусэу?

– Уэ хьэгъуэлIыгъуэ уи Iуэхуа абы щыгъуэ? ТIасэ мыгъуэр апхуэдиз-кIэ хьэлъэти, укъыбгъэдэмыкIыу махуипщIкIэ убгъэдэсащ. Сэри зэзэмызэ щIэупщIакIуэ сыныщIыхьэу щытащ. Дауэдапщэ махуищым дэкI уимыIэу удэтащ, сэри пщэдджыжьым сынакIуэрэ жэщ хьуху сьдэтащ. Абы щIыIэ къыщыпыхьэри, тхьэмахуэкIэ ухэлъащ, Зэхьарчынкэ къоIэзэу... Мы ХьэтIохушыкъуэ иупсар гъуцэу пцIыщ... Сэри Мыхьэмэт и выжытIым теухуауэ жызагъэIар пцIыщ. Пхьэгъэсын къишэну мэз кIуауэ абрэдж гуп... кIэдэт абрэдж гуп кърихьэлIэри, трахри яшхащ, Алыхьым хьэрэм ахуищI! Ар зи нитIкIэ зылгэгъуа щыIэщ, фыхуеймэ.

– Хэт?

– Жылэ Мухьэрбий, уэлэхьы! Мыхьэмэт и Iэхьуэмбэшхуэр шын хьуауэ лэрыпсым илгы, Мухьэрбий здигъэIэпыкъуну здишат... АрщхэкIэ тIури лгъэсу къэкIуэжащ...

Хьэбцу жиIэнур жиIа нэужь, TIушэ жьынду къыщIашэ ущхуэнтIа-уэ – сыхьэтым щIигъукIэ пырхуэ щыIэм тетар пIыщIэнтэкъэ, бэлыго пIашIэ фIэкIа щыщымыгъкIэ! Хьэкум бгъэдолгъадэри, и щхэ хьурейр ириIуным хуэдэу, зегъэхуэбэж аби, и Iэгухэр зэщихьуэу утыкум къоувэж, зэзэмызэ и льякъуэ мыхуабэжахэр зэриудэкIыу.

– TIушэ, – жи хеищIэм. – Дэунэ TIушэ, мы Налэ Мыхьэмэтыр уи бригадэм хэт?

– Хэтщ, пхьащIэу хэтщ.

– НтIэ, хэтмэ, а уи къэфэныр гъэбэяуи, мы лIыжыым дэпщIэри дэб-гъуэри къыджелэ!

– ДэсщIэри, уэлэхьы, лэжыакIуэшхуэщ. И Iэхьуамбэхэр джыдэкIым лэрыгъу ищIащ, плIимэрэ дзакIэ жану. И джыдэр пхьэпсым хуэдэу егъэ-лажьэ...

– АраIым дэ дызыщIэупщIэр! – хеищIэм TIушэ и псалгэр Iэнеуд. – Мыр дауэ колхозым зэрыхуэпсалгэр? Партым дауэ зэрыхуэщIэджэр? Антисовецкэу сыт жиIэр?

TIушэ зрелъэфыхь, зэрыжиIэнур къыхуэмыгъуэту.

– СIо, уи бзэр иубыда, щхэ жэуап къыдумытрэ?

– Зэрыхуэпсалгэращ, ди физхэр хэсу ягъэлажьэ, ди бынхэри дэри тхуэпщэфIэн димыIэу дыкъонэ, – жи. Ди къулыкъуэщIэхэм я щхьэгъусэхэр щхэ губгъуэ лэжыгъэм хэмыхьэрэ? – жи. Уэри уи фызыр щхэ нар-тыхудэч умыгъакIуэрэ? – жи, сэр щхьэкIэ. Щхэ умынэщIрэ дэ дэщхьу, пщэдджыжь къэсыху ди пащхьэм укъотIысхьэри нэщI ис къомым ди гурыIупсыр къэбгъажэу уошхэ! – жи. Уи джыдэр бгъэлэжьэным и пIэкIэ уи жьэр уогъэупIарапIэ, – жи.

– Колхозыр къутэжын хуейуэ жиIэрIэ? – къоупщIэ прокурорыр.

– Апхуэдэ жиIэу зэхэсхалым.

– НтIэ, жиIэу зэхэпхар сыт?

– Псоми ди мылькур хэтлхьэу дыщызэгухьакIэ, псори зэхуэдэу ды-лэжьэн хуейщ, – жи, – зыщIеггэх хэмылгу.

– Догуэ, сэ сыуэркъыщ жиIэу Налоевым зигъэщIагъуэу урихьэлIа?

– Апхуэдэ лгъэпкъ жиIэу зэхэсхакъым.

– Ар зэрыуэркыяр уэ щцІэрІэ?

– СощІэ.

– НтІэ, щцІэмэ, щхьэ убзыщІрэ? – зыкъретІэ прокурорым. – Уи бригадэм зэрыхэтым щхьэкІэ укыщыжу аракъэ?

– Сэ колхозым уэркъ хэту щцІэркыым. Сэвецкэр зэрыуврэ уэркъ диІэ-жу щцІэркыым, – мэгузавэ ТІушэ: мыбы темыль тесльхьэмэ, занщІэу къуажэм нэсыжынуц, бригадир щцІыупс къысхужаІэу бригадэм дауэ сахэхьэжыну? – жи игукІэ.

– СлІожь, зыбгъэделэу ара? – нэкІэ къешх прокурорым. – Хьэмэрэ Налом колхозыр зэІигъэхьэн мурадкІэ зэрызыхигъэпшэхьуар къыбгурмыІуэу ара?

... Абы тету, Іуэхур сыхьэтищкІэ екІуэкІа нэужь, прокурор нагъуэ-нэ-зэвыр и пэбзийм мафІэр кърихыу къотэджри, «партми, советский властми, колхозми я бий Нало Мыхьэмэт Къубатий и къуэм и судыр укІкІэ щІэн хуейуэ къызолытэ! – жи, дыгъужь губжьа нэкІу зищІауэ. – Зэрыуэркыри хуэдгъэгъункІэ Іэмал зимыІэш!»

Апхуэдэ къанлыгъэ пэмыплъа Бабэ, «укІ» псалъэр зэрызэхихыу, къоскІэ, и псэр мэпІейтей, и гур быным я дей мажэ, Габо и нэ къуэлэ-нитІыр нэгум къыщІоувэ, Ланэ и щхьэц шыхьыкІэр, Чыжджэ и Іэ гьуритІ мыпсэхур, КІурэ и унэ лъэгум къубгъан псыгъуэмкІэ тхыпхьэ трищІэхэр, дыгъэмрэ сэхуран гъэгъамрэ Беижь зэхигъэгъуашцэу зэрыщытар зырызых-хэурэ и нэгум щІокІ, Нанэ и дахагъэр и гум къыдредзейри къегъэгумахэ, ТІасэ мыгъуэр къызэрихьар и щхьэм къохьэж... и адэ-анэр, и къуэшхэр, и шыпхьухэр... Бабэ, лыгъэр зытрегъакІуэри, къурмэкъей щуобыдыкІар ирекъухыж.

Прокурор гу Іувым жиІэнур щуихым, Бабэ иужьрей псалъэр кърат, езыми игу къэмахар егъэбыдэж, мэгупсысэ-мэгупсысэри:

– Сыщыуэмэ, емыкІу сыкъэвмыщІ, – жи, – ауэ мы пэркуро пхьашэр Къемэт Безыр мыгъуэм и къуэ закъуэр армырауэ пІэрэ?

Прокурорыр аргуэру къотэджыжри, дзыхьмыщІ-дзыхьмыщІу, къопль:

– Сэрац, – жи, – Къемэт Безыр и къуэ Тыгъуэныр.

– Безыр мыгъуэм ахьрэт дахэ тхьэм кърит, цІыхуфІ дыдэу щытац, нэмыс дахэ хэлъу...

– Ар Іуэхум щыщкыым, судым узэрелъІун уиІэмэ, жыІэ! – жи хещІэм.

– Сэ жысІэнур мы Іуэхум щыщщ. Зыгуэр къэващ жыфІэу зыщыв-мыгъауэ...

– Мыбы зыри къыщывэркыым, пэжымрэ пцІымрэ щызэхагъэкІыу арац, пэжыр приговорым лъабжьэ хуащІын щхьэкІэ.

– Упсэу! Сэри арац сызыхуейр: зыгуэр къэващ жыфІэу си судыр абы тевмыухуэ. Сэ сыуэркыуу щыжаІац мыбдежым. Къемэт и къуэми абы трегъэчыныхь. Абы пцІы хэлъкыым. ПцІы защІэр мо ХьэтІохьуцкыуэм къиварац. Иджы пэжым фыхуеймэ, сэ уэркыым я нэхь лъахьшэ дыдэм сыщыщщ, уэркъ щауэ лІы гьусэ жыхуаІэм. Ауэ сэ си уэркыгъэ тІэкІум сыпэзыгъэуджэжыну зи мурад пэркуро пхьашэр езыр беслээн уэркыым ящыщщ. Абы и уэркыгъэр сысейм нэхьрэ зы теувэгъуэкІэ нэхь лъагэщ. НтІэ, Къемэт Тыгъуэн и псалъэкІэ сэ сыщІэвукІыпхьэр сьт, езы беслээн уэркыяр къэвгъанэу? Налохэ игъащІэм пщылІ дилалым, лэжыгъэм дыпэ-мыльэщ щыхьу эзэмызэм, хабзэм ипкъ иткІэ, лІыщІэ къатщтэу щытац.

Къемэтхэ пщылИ яІаш, лЫщІэ гуэрхэри ягъэлажъэу щытащ. Сэри зы гъэ закъуэ срилЫщІащ Безыр...

Сызижагъуэн и махуэу иухащ хеящІэр. ПцІы зыгупсами Іурагуэ-жакъым, пэж жызыІами афэрым жраІакъым, псори зэхатхъуэщ, зэхэгъэ-зэрыхъри, Урысей уголовнэ кодексым и епщІанэ статьям езэгъри-емы-зэгъри лъэщыгъэкІэ ираукІэщ аби, ди адэм илъэсищІІ къытракъуащ, абы ищІыІужкІи илъэсищкІэ правэншэу щытыну. Урысми жаІащи, законыр шыгукъуш, дэнэкІэ уекъуми, макІуэ.

Хабзэншэ судым и ужькІэ, Дохъушыкъуей даشري, Бабэ Тамбовскэм дэт щІэп заводым яшэр аби, нэхъ ІэнатІэ гугъум Іуагъэувэ. А заводым, Джылахъстэнейм и кум итти, маршыни, мафІэгуи кІуэртэкъыми, Нанэ, дэнлгъэч матэ хъэлгъэр и дамэм тету, тхъэмахуэ къэс ди адэм гъуэмылэр лъэ-су хуихъырти, ешаелІауэ пщыхъэщхъэм къэсыжырт. Гугъу сохъ, слъэкІы-жыркъым жиІэуи тхъэусыхэртэкъым, ауэ, нэху къызэрэкІыу, аргуэру гъуэмылэ хуигъэхъэзыру щІидзэжырт – Іуэхушхуэт ар: дэ хыви жэми диІэжтэкъыми, шэ щІэмыху пэгун къищэхуу, кхъуей хъурей дахэ хихыу игъэгъун хуей хъурт; апхуэдэурэ хыв шатэ банкІи зэригъэпэщырт, хъэлва къыхуищэхурт, къаз хуигъавэрт, щІакхъуэ Іэрыщц хуищІырт е лэкъум хуигъажьэрт. Апхуэдэурэ тхуэ-хэ зэкІэлъыкІуауэ, зы пщыхъэщхъэ гуэрым, матэ хъэлгъэр и дамэм зэрытету, Нанэ къыщІохъэж, и нэпсыр щІильгъэщІы-кІыу, къаруипсэруи хэмылгыжу, ешарэ ерагъкІэ и лъакъуэр зэблихыу.

Ар зэрытлгъагъуу Къарэ дэрэ дыккъызэфІолІэ:

– Аргуэр мыгъуэу сыт къэхъуар? – жыдоІэри, и нэми дыщІоплгъэ, и Іупэри зэпыдоплгыхъ, сыту пІэрэ къыджиІэнур жыхуэтІэу.

Нанэ и абрэматэр, дыдэІэпыкъуурэ дамэм къыдохъэхыжри, унэкум идогъэувэ, Бабэ и закъуэныгъэм и нагъыщэ хуэдэу.

– Зыри! Зыри къэхъуакъым, фымыгужьей, – жиІэурэ йотІысэхри, нэпсхэр елъэщІыж. – Фэр щхъэкІэ сыгузавэу аращ, адэ къыфщхъэщымы-тыжу мы дуней бзаджем дауэ мыгъуэ фытетыну жызоІэри.

– Бабэ сыт къыщыщІар? – магъ Къарэ, и щхъэр Нанэ и куэщІым ирилгъауэ.

– Фи адэм езым къыщыщІаІакъым, ауэ дашащ аргуэру, – жи, Къарэ и щхъэм Іэ дилгъэурэ. – Арысей пхащІэм яшэ мыгъуэ. Сэри пщІэншэрыкІуэ сыхъуауэ... Бабыхуи хыбар егъэщІэн хуейщ, ари пщІэншэрыкІуэ мыхъун щхъэкІэ. Уэ, БлутІэ, пщэдджыжь жыуэ къэтэджи кІуэ Анзорей... Псы щхъэкІэ солІэ, КІунэ, зы шейбжъэ къысхуэщІ...

Къарэ къыщолъэтыж:

– КІэртІоф жьэрыкуей плгыжь дахэ згъэжъащ, ар пшхыху шейри згъэпщтырыжынщ, – желэри.

– Хъэуэ, КІунэ, си къурмакъейм фІэкІынуІакъым, шей фІэкІа...

Сэ Нанэ гъуэлгыпІэм сошэри, и вакъэхэр зэрылгысхыу, зегъэукІу-рий.

ЕшаелІауэ къэкІуэжа пэтми, ди анэр нэху щыху жеифакъым, Бабэ къышпэлгъэ хъэзабым егупсысу, гыуэ, тхъэусыхэу хэлгъащ.

– Е сэ си тхъэмышкІэжь мыгъуэ, уи жьакІэпэр пысысыхъу уздашэ мыгъуэр дэнэу пІэрэ? Сыбыр угурсызыжыра мыгъуэу пІэрэ? КІатІыржы-нэм уашэрэ? Ищхъэрэм урашэхрэ?.. Ялыхъ, къахуумыгъэгъу! ДунегъэкІи, ахърэткІи къахуумыгъэгъу а бэлыхыр мы лгыжым къытезылгъхам!..

Пщэдджыжьым, гукъыдэж лгъапкъ димыІэу, дыкътэдэж, Къарэ и жьэ-рыкуей тхуэплгыр тшхыри къалмыкъ шей къарэ тетфыхыжу дыщысу,

бригадир Хьэрун кьос аби, и хьэмкIутIей баш плъыжьымкIэ ди пырхуэм кьытоуIуэ.

Нанэ, пырхуэм тоувэри, Хьэрун еблагъи жримыIэу, сэлами иримы-хуу, егъэщIэхъу:

– Азалыхъ, сытевукIэну щытми сыныдэмыкIыну, – жи, – фIанэри кьэзмыштэну, Шыгуэбыкьуэ Iуфи сыныIумыхъэну! Дэ дызэрыфшхам хуэдэу, фи нартыхур ежъужьым яшхыжми, зэ сыхэмыуэну! Си щхьэгъусэри, абы и кьуэшхэри щIы гьущэкIэ дезыгъэша бгъакъэхэр вгъапщIэ, абыхэм я физ зызыгъэгупэбжьэхэр вгъапщIэ! Сэ си лажьэр сыт?.. Мо аркэа фху-щIэзыгъэжхэр щхьэ вгъафIэрэ? Жэщ-махуэ симыIэу си IэпщитIымкIэ кьэзлэжьым нэхьрэ нэхьыбэ зыкIуэцIыкIуадэ...

– Хьунщ, хьунщ, МащIэ, – жи. – УныдэмыкI, зыгъэпсэху... Ауэ мы сэ кьызжепIахэр нэгъуэщIхэм зэхуымыгъэх: бзэгущэр куэд хуащ.

Арати, бригадирыр нэщхьейуэ докIыж, и башымкIэ тхьэрыкьуэф тхьэмпэшхуэхэр зэгуиуду, абазэкхуей кьыдэжеяхэр ириуду, унэбзхуэр зэбгригъэльту. Куэбжэм деж кьыщызоплъэкI:

– Тхьэм щхьэкIэ зыщысхыж, ди шыпхъу, уи бынхэми гуцIэгъу яхуэщI!..

Хьэрун зэрыдэкIыжу, еджапIэр кьызогъанэри, сэ Анзорей адрьщIым сокIуэ Бабыху дей.

... Илъэс ныкьуэ дэкIауэ Бабэ и письмо кьытхуокIуэ зыгуэрым хьэтI зэхэхыгъуейкIэ хуитхауэ. Письмоульэри IэрышIу, езы письмор кIэщI дыдэу. «Сызыншэщ, мызыгъуэгукIэ лажьэ сиIэкьым. Фэ дауэ фыпсэурэ, сабийхэри сыт хуэдэ? Уэлий дауэ щыт? Ланэрэ Бабыхурэ сыт я хьыбар? Лъэкъыр узыншэ? Гьунэгъухэр-щэ?» ИтIанэ игъащIэм зыIуилъхьэу щымыта папирокъыщIэлъэIурт, кхъуей, хьэлва кьыщIэупщIэрт. Нанэ кIэщIрэ псынщIэу хузэригъэпэщэщ ахэр, абыхэм нэмыщIкIи, мэрзей шы-хьагъэфI, фошыгъу кIанэ зыкъом... АрщхьэкIэ район пощтым Iахакъым, килограммитI фIэкIа едгъэхьыну дыхуиткьым жаIэри. МазитIым зэ егъэхьыгъуэ фIэкIа ядэртэкьым. Нанэ сыт и Iэмалт? Ашыгъыр цIыкIу ирегъэщI, ерыскъым и ныкьуэмрэ папирокъэмрэ ирелъхьэри еутIыпщ.

Арыххуэрэ мазитI кьэс ерыскъы килограммитIрэ папирокъу «Беломор» пачкэ зыщыплIрэ ди адэм хуригъэхъу щытащ, Германыр кьыттэуэу Хэку зауэшхуэр къэхьейху. Абдежым щыщIэдзауэ посылки тIамыхыж мэхъу, письмо кьэкIуэнми печ. Абы епхауэ псалъэмакъы кьожьэ: сэбэп мыхъуж, мылэжьэжьыф тутнакхэр, щIэншэу ямыгъэшхэн щхьэкIэ зэтраукIащ, жаIэри. Ар сэ си фIэщ хуаакъым, хьунуи сыхуейтэкьым, си псэми хуэгъэкъабылыртэкьым. ПыIэ папцIэм сиггэлъэгъуам иужькIи, си нэгум кьысхущIэгъэхьэртэкьым лажьэ зимыIэ цIыхум фочкIэ еуэу зыгуэрым иукIыфыну... Ауэ, кьызырыщIидзыжамкIэ, жыхьэрмэм кьикIыжыфахэм зэраIуэтэжамкIэ, фочкIэ кьоуэу зэшэзэпIэу уаукIыныр нэхьыфIщ, бэлыхь птелъу лагерым уилIыхьыным нэхьрэ! Мор нэхь лIэкIэ тынщ.

Ди адэ мыгъуэм и лIэкIэ хуар кьызырытцIари гуауэшхуэт. Си шы-нэхьыжь Уэлий мыгъуэр щIалэ дыдэу, курыт еджапIэр (рабфакыр) кьиихури кьуажэм нэкIуэжа кьудейуэ 1941 гъэм июлым и 5-м ягъэтIысри УК-м и 58-нэ статья ипкъ иткIэ илъэсибл кьытракьуат, ар ипшына нэужь, илъэ-сищкIэ хуитыныгъэншэу щытыны хуейуэ. Кьэралым дыңэ кьыхуищыпу Колыма здэщыIэм, ди адэм дыщыса мысостей лIыжь кьыхуоузэ, зэроцIыхури, абы кьыхуеIуэтэж Налэ Мыхьэмэт Урал Ищхьэрэ лъэхьуэщым ису 1942 гъэм дунейм зэрехыжар, Урыхупс Iубыгъуэ сIухуамэ, сыхъужынут, жиIэурэ. Урыхупсыр Бабэ дежкIэ Iу гьущIар кьэзыгъэщIытэж хуабагъэ кьудейтэкьым, атIэ и псэ тIэкIур кьуажэми, псыхъуэми, бынми, щхьэгъусэми, и унэжьми хуэзыхыж дыуэт, кьарут...

Бабэ. Бабэ мыгъуэ...

2. Си сабиигъуэр зыгъэнэхуа

Долинск. Абы и мэхэр, и удз гъэгъахэр, щхъуантIагъэм зэщIищта и чыцэ баринэхэр... Уэгу лъащIэ нэхум уэрэд къыщизыш бзу-хэр... Мывэ земыфэгъу дахэ хэлхэм елъэурэ, къапижыхурэ ежэх псы кIантIэ къабзэ цIыкIур...

А псори апхуэдизу дахэщи, плъэмыкIыу гумрэ псэмрэ етхъэкъу.

Сэ а жэнэт щIыпIэм зэпымыуэ си псэр хуоIэ. Сыкъызэрыщыхутэуи гукъэкIыжхэм зэман блэкIам и уэгум срахъэ. ЗыпэсщI цымыIэ щIыналгъэ телъыджэм ехумэ си сабиигъуэ мытыншам и зы Iыхъэ.

Сэ абы щыгъуэ илъэсипщIым ситу арат. 1952 гъэм апрелым и кум сыщIэхуащ Долинск дэт сабий санаторэм. Абы сыкIуэн и пэ тхъэмахуитIкIэ Налшык хъэщIэщым сыщIэсын хуей хуат. Ар къалэ парк ихъэпIэм деж щыт.

Дохутыр къызигъэIээну къалэм сыкъишат апхуэдэу фIыуэ слъагъу дунейм темыт, си анэм и дэлъху нэхъыщIэ, журналист, тхакIуэ Дудар Хъэутий. Ар абы щыгъуэ «Къэбэрдей пэж» газетым (иджы «Адыгэ псалъэм») щылажьэрт. Фэтэр иIэтэкъыми, пIальгэкIэ а хъэщIэщым щыпсэурт. ЛэжьапIэри жыжьэтэкъым: редакцэр Лениным и проспектымрэ Лермонтовым и цIэкIэ щыIэ уэрамымрэ я зэблэкIыпIэм тетт.

Хъэутий, лэжьыгъэм зэман къыдигъэкIыурэ, къалэ сымаджэщым сишэрт, къызигъэплъырт.

Зэгурэм, пщыхъэщхъэ хъуауэ, Хъэутий хъэщIэщым къокIуэж. Си мынэIуасэ лIищ щIыгъуш. Ахэр сегъэцIыху: зыр композитор цIэрыIуэ Вано Мураделит, етIуанэр усакIуэ KIуащ БетIалт, ещанэр иужькIэ тхакIуэшхуэ хъуа Нало Ахъмэдхъант.

Вано Мурадели лIышхуэт, бжыфIэт, нэгу зэлъыIухат. Нало Ахъмэдхъани щхъэпэлыагэт, хуабжыу щIалэ зэкIужт. Хъэутий, и инагъкIи, и теплъэкIи аитIум къакIэрыхутэкъым. А нэхъ лIы пIащэхэр зэпэсплъыхъа нэужь, сыхуоплъэкI ещанэм – KIуащ БетIал ар, щIалэ лъахъшэ лъагъугъуафIэт, нэхъунэшхуэт, набдзэ Iувт, щхъэц фIыцIэт. БетIал гушыIэрт, адреихэр дыхъэшхырт. Сэ абы сокIуэталIэ, езым и Iэ лъэныкIуэр си дамэм къытрелъхъэ. Вано и хъэтыркIэу къыщIэкIынт, ахэр нэхъыбэу зэрыпсалгъэр урысыбзэт. Сэ ар фIыуэ къызгурымыIуэ дэнэ къэна, мащIэ дыдэт къызгурыIуэр.

Вано Мурадели и гъуэншэдж бгъуфIэшхуэм щIэт жып куухэм къриунэщIыкIащ пщIий къом, дэ цIыкIухэр. Ахэр стIолым трикIутащ. ХъэщIэрт абыхэм еплъщ, си дежкIэ зыкъыгъазэри, гуфIэу къызжиIащ: «Кушай».

TIэкIурэ уэршэрахэ нэужь, хъэщIэщым хэт рестораным KIуэну ежъахэщ, сэри гъусэ сащIри. Хъэутий, гурыIуэгъуэщ, зыми хэслъхъэртэкъым, ауэ адреи щым нэхърэ нэхъ цIыхуфIи нэхъ дахи щымыIуэ къысщыхуащ.

Рестораным узэрыщIыхъуэ, ижырабгъумкIэ буфет щыт, нэхъ адэIуэ-

кIэ музычауэхэр щызэхэст. Дыкыызэралыагыу кыотэдджхэр, сызигьусэхэм гуапэу кыагуошIэ, я щхьэр кыыхуагыэхь.

Рестораныр дахэт, нэхут, хуитт, цIыхухэри щIэзт, кыакыэ-щIыпщIу, ефуэ-ешхэу зэхэст. Зэ зы лъэныкыуэкIэ, зэ нэгъуэщI щIыпIэкIэ кыопсалыэ, сэлам кырах, иныкыуэхэми хагыэзыхыу «фыкыэтIыс» жаIэ, мыдрейхэми гуапэу я щхьэр ящI – сэлам ирахыу. Апхуэдэ защIэу кIуэцIрыкIхэри, оркестрым пэмыжыжыэу етIысэхахэщ. ТIысаи-мытIысаи жыпIэну, оркестрым кыыщIидзащ и макыамэм, хуэм дыдэу, нэщхьейуэ ежыэри, гум хыхьэу, псэр игъэпIейтейуэ, иныкыуэми ихузу зиIэтащ. Сэ щIэртэкыым а макыамэр зыхуэгъэпсар, ауэ си Iэпкыльэпкы махэ цIыкIум хыхьэрт. Заул дэкири, кызыыхэкIри сымышIэу, си псэм абы пэджэжу щIидзащ. Макыамэм нэхь ину зелэт, пхыаши мэхьу, толыкыун кыэукыубеям хуэдэу, шхапIэ хуитышхуэм щызоуэ. Гужьейгуэ щIыIэ гуэрхэр Iэпэгыу кыыпхуещI. Иужьым нэщхьейгуэ кыыхохьэжри, хуэму мэужьыхыж. Нобэми си псэм хэтщ а макыамэр – гужьейгуэмрэ нэщхьейгуэмрэ си пкыыр якузу. ИужькIэ кызыэрыщIамкIэ, БетIал фIыуэ илыагыурт а макыамэри, ар рестораныр зэрыщIыхьэу, оркестрыр абы еуэрт.

А макыамэ дахэр икIи гур зыгъэхьщIэр зытхар Польшэм я композитор, Тадеуш Костюшкэ кыIэта зщIэхъееныгъэм хэта революционер Огиньский Михаил Клеофаст. Макыамэр абы и фортепьяннэ пьесэ, ПолонезкIэ зэджэу щытахэм ящыщ зыт. Ар теухуат фIыуэ илыагыу Хэкур кыыщибгынэм деж, цIыхум и гум щыхьэхэм. ФIищари «Прощание с Родиной» жиIэу арат.

А пщыхьэхьхэм сэ япэ дыдэу зэхэсхэщ уэрэд дахи. Ар цIыхухэм фIыуэ яльэгыуауэ зэпадзыжу жаIэрт. Зытхэхэр композитор Вано Мураделирэ усакиуэ КIуащ БетIалрэт.

А цIыхушхуэхэм срагысэу Iэнэм сыбгыэдэст!.. Гухэхьуэтэкыэ-тIэ ар!.. Гухэхьуэ кыудейуэ кыэнэжыртэкыым – гуимыхужт, гыащIэ псо и уасэу! Оркестрыр щеуэм, залым щIэс гуэрхэм уэрэдым и макыамэм дежыуэ щIадзащ:

*Шли на нас войной султаны,
Наш народ терзали ханы,
Сколько мы сложили сказов
О страданиях Кавказа.*

Макыамэр маршым хуэдэу шэщIат, уигъэгушхуэт, уиIэтырт. Ар апхуэдизкIэ лъэщти, шхапIэшхуэр кыеззэвэкIырт. Ауэ, абы щхьэкIэ кыэмынэу, уэрэдым зиIэтырт, едаIуэхэри кыызэщIиIэтэрт.

Псори дихьэхуауэ зэдаIуэ а уэрэд лъэщтым зэреджэр «Песня Кабарды о мире» жиIэут. Оркестрыр зэрыувыIэу, залым щIэсхэм абы Iэгуауэшхуэ иращIэкIащ, ар зи гумрэ зи псэмрэ кыыпкырыкIа цIыхушхуитIыр кыагыэтэджыху, езыхэри щытащ моитIум IупльэнкIэ ирикыуу.

А пщыхьэхьхэм и ужькIэ КIуащ БетIал щыслъэгыуар Долинск санаторэм сыгыуэлъауэщ. Ар Хьэутий и гысэу щIэупщIакIуэ нысхуэкIуэрт. ЩIэупщIакIуэхэр унэм щIагыэхьэ хабзэтэкыыми, моитIур щхьэгыубжэм кыыкIэрыту дызэпсалгэрт. ЩыкIуэжхэм деж БетIал Iэ кыысхуищIырти: «Живи и здравствуй!» жиIэрт.

Зэгуэрым ахэр нэкиуауэ дыздэуэршэрым, Хьэутий жиIащ пщыхьэхьхэм радиом седэIуэну, БетIал апхуэдэ гугыу ищIакыым.

ДызыщIэль пэшым радио щIэтти, пщыхьэхьхэр кыызэрысу детIысэ-

кIащ. Дикторым урысыбзэкIэ хыбарыщIэхэр кытащ, итIанэ жиIащ усакуэ Kуащ БетIал и тхыгъэщIэхэм езыр кызыреджэжыну. Усэр Урысеймрэ Украинымрэ зэрызэгухэрэ ильэс щич зэрырикъум теухуат.

БетIал усэм урысыбзэкIэ къеджаш. Сэ зэрыхуэзгъэфашэмкIэ, ар БетIал зэридзэкIыжауэ кыщIэкIынт. КъызэрыщIидзэр «Салам, Украина! Россия, салам!» жиIэут. Ауэ иужькIэ ар «привет» жари зэрадзэкIащ, апхуэдэуи тхылъым ихуащ. Апхуэдэу ящIэн хуеуэ кыщIэкIынкъым, езы усакуэм нэхъ кызыерищтэм тету кыагъэнамэ, нэхъыфIагъэнт, сыту жыпIэмэ, «Салам» псалъэм усэм адыгэпсэ, гу кыабзагъэ, хьэлэлагъэ, фIэщхуныгъэ хельхьэ.

БетIал усэ къеджэнкIэ кыспеуэн щыIагъэнкъым. Абы макъ зэпIэ-зэрыт дахэ иIэт, усэ сатырхэм я ритмикэр, нэхъ мыхьэнэ зиIэ псалъэхэр къедаIуэм и гум хыхьэу, и псэр игъэпIейтейуэ нихьэсырт. Сэри а пщы-хьэщхьэращ япэ дьдэу усакуэр и усэм къеджэу щызэхэсхар. Ар 1953 гъэм и гъатхэпэрт.

Санаторэм сакъыщIэкIыжа нэужьи, мызэ-мытIэу слъэгъуащ БетIал. А цIыху щэджашэм плъэмыкIыу ии псэр кIэрыпщIэрт, икIи, сыт хуэдизрэ уримыгъусами, уемыпсэлъами, зыщыбгъэнщIыртэкъым. Ар псоми я ныбжьэгъут, псоми фIыуэ кьалъагъурт. Зэхэгъэж ищIыртэкъым кьулы-кьуащIэ, тхакIуэ, рабочэ, мэкъумэшыщIэ, пщIантIэпхьэнкI, вакъэльэщI, сабий жиIэу. Псоми зэхуэдэу, дахэу, щабэу яхуащытт.

«Победа» кинотеатрым и гупэм деж шытащ будкэ тIорысэ фэншэ цIыкIу. Абы вакъэльэщIу хьэмшэрий дадэ гуэр шылажьэрт. И цIэр Щэ-мелт. Iугъуехь куэд зэрилъэгъуар и нэгум кыищырт: ушкIумпIат, зэлъат, фагъуэт, и нэхэри плъыжыт, нэпсыр кыщIэжырт, щыщIыи щыхуаби щIымахуэ пыIэ укъуея фэншэ текIыжа щхьэрыгът. Ар псалъэрейтэкъым, ауэ зэпымыуэ дзэпэ уэрэд гуэр Iурылът. Хьэутийрэ БетIалрэ сащIыгъуэ а лыжыым деж дыщыкIуэ щыIэурэ екIуэкIыурэ...

Гъэхэр блэкIащ. БетIал дунейм ехыжаш. Школыр кьэзухри, сэри Къэбэрдей-Балъкьэр кьэрал университетым сыщIэтIысхьащ. Абы шыгъуэ ди факультетыр паркым и гъунэгъут, иджы медицинскэ факультетым и унэрат. ЕджапIэ дыкыщыкIыжкIэ, Къэбэрдей уэрамымкIэ дехыжырт. ЗэзэмызэкIэ а лыжыым деж сыщIыхьэрт, си вакъэр езгъэльэщIыну щхьэ-усыгъуэкIэ. СыщIыхьэхункIи кызыэупщIырт:

– Кабардин?..

Сызэресам тету, сэри жэуап естыжырт:

– Кабардин.

– Откуда?

– Куркужин.

– Ааа..., – зыгуэрхэр игу кыигъэкIыжу:

– Бетал знаешь?..

– Знаешь.

– Хороший чэлэвек...

Арат дызэхуэзэху эжетIэр.

Сэ згъэщIагъуэрт, блэкIа зэманым иту, абы «хороший был...» жиIэу зэи зэрыжымыIэр, БетIал зэрымыпсэужыр ищIэ пэтми. А дадэри дунейм зэрехыжрэ мащIэ щIа, ауэ сэ иджыщ кыщызыгурыIуар Щэмел захуэу зэры-щытар, ар зэрыщымыуар: БетIал дежкIэ блэкIа зэман щыIэкъым, щыIэр нобэрэ кьэкIуэнумрэщ. Апхуэдэт ар, и щхьэкIи, и тхыгъэкIи. Апхуэдэу кыщIэкIынут кызыэрыгуэкI лыжьри абы зэрегупсысыр.

Зэман екIуэкIым, махуэ кьэс дызыхэхуэ Iуэхугъуэхэм дыщыхэтым

деж, дэ гу лъыттэркъым цыгхур зэрыуардэм, зэрылгагэм. Куэдрэ къохъу абы и гъащIэмрэ и лэжыггэмрэ я мыхъэнэр къыщыдмылгытэф. Ар къыщыдгурыIуэр а цыгхур щыдимыггусэжым, щытIэщIэкIам дежщ.

Культурологием и щIэныггэлI цIэрыIуэ Баткин Л. М., лъэхъэнэм и щIэдзапIэм псэуа цыгхушхуэхэм я гугъу щыщIым, мыпхуэдэу жиIэгъащ: «ахэр я псэукIэкIэ, я гупсысэкIэкIэ гуманисту щытащ». Сыт щыгъуи си гум IэфIу иль цыгху щэджащэхэу КIуащ БетIал, Мурадели Вано, Нало Ахьмэдхъан, Дудар Хъэутий сымэ я дуней тетыкIакIэ, я дуней еплыкIэкIэ, я акъылкIэ, я цыгху хэтыкIакIэ гуманистхэу щытащ. Ахэр псэ хъэлэлт, жумартт, гумащIэт. КъызыхэкIа лъэпкъри, зи гъусэт адреи лъэпкъхэри ягъэбжыфIэу дунейм тетащ ахэр.